

С5.9/4Укр)32
Б-20

Іван Балаюк

**НАУКОВО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ
РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ВІДНОСИН
У РЕГІОНІ КАРПАТ**

Київ-2000

ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК

Іван Баланюк

**НАУКОВО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ
РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ВІДНОСИН
У РЕГІОНІ КАРПАТ**

Київ – 2000

НБ ПНУС

738958

Баланюк І.Ф. Науково-прикладні аспекти розвитку аграрних відносин у регіоні Карпат. – К.: Інститут аграрної економіки, 2000. – 104 с.

Розглянуто теоретико-методологічні засади суті, цільового призначення, деяких підсумків та проблем розвитку аграрних відносин на пореформеному етапі функціонування сільського господарства в Карпатському регіоні.

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту аграрної економіки УААН 15 липня 2000 року, протокол № 4.

Рецензенти: М.Й. Малік – доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент УААН
Л.В. Романова – доктор економічних наук

Івано-Франківський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
73 89 58

Інв. №

ISBN 966-7306-53-4

© Баланюк І., 2000

ВСТУП

Здійснювана нині аграрна реформа являє собою практичний прояв аграрних відносин, які розвиваються в Україні після набуття нею політичної незалежності. Як великомасштабне соціально-економічне явище, аграрні відносини, а з ними і аграрну реформу можна розглядати з двох позицій – загальнодержавної та регіональної. Перша охоплює все, що стосується реформування аграрних відносин у масштабі країни. Особливістю цього аспекту є те, що він формує концептуальні політико-правові та організаційно-методичні засади розвитку аграрних відносин, а також найважливіші механізми їх практичного здійснення як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні.

Регіональний аспект проблеми полягає не лише в обов'язковості дотримання визначених у законодавчому порядку загальних засад розвитку аграрних відносин у кожному регіоні, але й у врахуванні конкретних обставин. Ними, як показує досвід здійснення аграрної реформи в Україні, можуть бути особливості землезабезпеченості, неоднакове ставлення до аграрних реформувальних органів місцевої влади та селян тощо. Проте, враховуючи наявні регіональні особливості, слід неухильно дотримуватись принципових положень регламентації аграрних відносин.

Серед регіонів України особливе місце посідає Карпатський, який характеризується малоземеллям, високою густотою населення і внаслідок цього – значно меншими, ніж в інших регіонах, земельними паями. Крім того, з початку проведення аграрної реформи тут було підвищеним тяжіння селян до приватної власності на землю, вони сміливіше переходили до нетрадиційних форм

господарювання. Завдяки цьому навіть за наявності високої частки присадибного сектора у виробництві продукції сільського господарства країни у регіоні Карпат вона зростала підвищеними темпами.

На попередніх етапах автором були здійснені дослідження розвитку аграрної реформи в одній області регіону Карпат – Івано-Франківській. Їх результати викладено у монографії “Аграрна реформа в регіоні” (К.: ІАЕ УААН, 1999). У цьому виданні теоретичні та прикладні аспекти проблеми розвитку аграрних відносин розглянуто стосовно до регіону Карпат в цілому.

Книга об’єднує дві групи питань. Одні стосуються теоретичних і науково-методологічних положень проблеми аграрних відносин взагалі й аграрної реформи зокрема. На відміну від наукових публікацій, в яких кожне з цих питань розглядається відокремлено від інших, у даному випадку зроблено спробу їх розгляду у єдності, взаємозв’язку та взаємозалежності. Такий погляд на проблему розширює й поглиблює її розуміння і вимагає пошуку відповідних кроків на шляху її практичного вирішення. У другій частині пропонуваного читачам видання розглянуто природно-економічні та соціально-економічні особливості регіону Карпат з позицій здійснення у ньому аграрних реформувань.

Автор щиро вдячний директорові Інституту аграрної економіки академіку УААН П.Т. Саблуку та його заступникові В.М. Скупому за сприяння у виданні нових результатів дослідження, академіку УААН В.В. Юрчишину – за консультації при підготовці рукопису, економістам відділу аграрної та соціальної політики С.С. Воропаєвій та Л.В. Грабовській – за технічну допомогу у виданні даної роботи.

1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

1.1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СУТЬ І МІСЦЕ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Однією з найсуттєвіших рис (ознак, особливостей) розвитку людства завжди був і є нині розвиток суспільних відносин, які охоплюють, з одного боку, відносини між соціальними групами, класами і націями, а з другого – відносини всередині цих спільнот у процесі їх економічної, соціальної, політичної та культурної життєдіяльності¹.

Розвиток людства, окремих країн, народів і епох ґрунтується на одночасному, більш чи менш узгодженому прояві великої сукупності соціально-економічних і суспільно-політичних процесів та явищ. Вони різні за конкретно-цільовим призначенням, виконуваною кожним індивідуальною функцією, характером і своєрідністю прояву. При цьому спільним для них є їх постійний розвиток, а також те, що вони діють з різними глибиною та віддачею, по-різному впливають на характер і результати розвитку. Всі вони мають спільне кінцеве призначення – забезпечувати ефективне функціонування політичних систем і країн, сприяти їх зміцненню, створювати належні умови проживання та роботи їх громадян.

Зазначене повністю стосується соціально-економічних процесів і явищ, які відбуваються у сільському господарстві та навколо нього і які у найбільш загальному розумінні формують аграрні відносини, що складаються в кожній країні на кожному конкретному етапі її розвитку. Одна з таких особливостей полягає у тому, що вони (відносини) формуються і діють в одному з найважливіших секторів економіки, від рівня розвитку якого значною, а у ряді випадків – переважною (істотно переважною)

¹ Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1974. – Т. 18. – С. 720.

мірою залежить рівень соціально-економічного розвитку країни. Тому як аксіому слід сприймати те, що у становленні, розвитку та ефективному функціонуванні всіх без винятку політичних систем і країн визначальне місце займає саме аграрний сектор, рівень його розвитку. Незалежно від обсягів виробництва у ньому, його частки у внутрішньому валовому продукті, він являє собою ту серцевину, навколо або з безпосередньою участю якої вирішується переважна більшість соціально-економічних проблем країни. При добрій розвинутості аграрної сфери вона збагачує країну економічно, зміцнює її у військово-оборонному і політичному відношеннях, набуває значення одного з найважливіших чинників формування досить високого життєвого рівня громадян. І, навпаки, недостатній розвиток цього сектора обмежує можливості країни ставати багатшою (багатою) або робить її бідною у всіх відношеннях, у тому числі через необхідність імпорту продовольства. Крім того, від ступеня розвитку аграрного сектора, від того, як держава ставиться до нього, як забезпечує його потреби, він у дуже великій мірі формує соціально-психологічну обстановку безпосередньо в ній, навколо неї або й у країні в цілому, а при великих складностях із його розвитком стає однією з найважливіших передумов ускладнення політичної ситуації, формування соціально-психологічної або й політичної напруги. Це проявляється особливо у країнах, в яких аграрний сектор посідає високе місце в економіці.

З цих причин аграрні відносини, рівень їх розвитку та соціально-економічної віддачі у всі часи посідали і будуть посідати одне з найвагоміших або й найвагоміше місце серед пріоритетів, які кожній даній країні доводиться вирішувати постійно і, як правило, з наростаючими зусиллями. У найбільш загальному розумінні це зумовлюється двома групами обставин. По-перше, в аграрному секторі формується переважна частина (понад 90%) світових продовольчих ресурсів, які лише частково доповнюються продуктами океанів, морів, внутрішніх водойм, лісів. По-друге, він ґрунтується на найважливішому у сільському господарстві засобі виробництва – землі, боротьба за володіння якою, за право бути її господарем велася постійно у різноманітних формах. Тому зе-

мельні, а отже, й аграрні проблеми та відповідні їм відносини завжди є не тільки соціально-економічними, але й політичними. Тим більше, коли їх доводиться вирішувати на крутих поворотах суспільного розвитку, як це має місце в сучасній Україні, та й мовати принципово нові, нетрадиційні для неї аграрні відносини, не маючи на початковому етапі необхідної науково-методичної та прикладної бази. У зв'язку з цим (Україні майже в цьому відношенні приходилось починати і вирішувати якщоб з нуля, то з позиції які ж близької до цього.

Справа ускладнюється тим, що в Україні ще не відпрацьована теорія аграрних відносин, яка давала б чітку відповідь на питання про їх сучасну суть, особливості розвитку та практичного здійснення на сучасному і на найближчому етапах розвитку сільського господарства. Поки що переважає ситуація, за якої замість теорії, щоб, по можливості, йти попереду практики, теорія розвитку аграрних відносин відстає від темпів соціально-економічних змін на селі, характеру й особливостей їх розвитку. Це стає істотним чинником прискорення, поглиблення і підвищення ефективності аграрних відносин.

Історично склалося так, що з перших днів радянської влади в Україні до набуття Україною політичної незалежності аграрні відносини в ній розглядалися переважно звужено й ототожнювалися з сільськими земельними відносинами. На це, зокрема, вказують визначення їх в науковій літературі радянських часів аграрного питання як земельних відносин¹, а аграрних відносин – як відносин, пов'язаних з володінням і користуванням землею як основним засобом виробництва у сільському господарстві². Таке ототожнення наведених соціально-економічних категорій на певному етапі можна було вважати виправданим насамперед зв'язку з визначальним місцем землі у всій системі сільського господарства: що б у даній галузі не відбувалось, воно, як відомо, не могло обминути політичні та правові проблеми володіння, користування та розпорядження землею. Це –

¹ Большая Советская Энциклопедия. Изд. 3-е. – М., 1949. – С. 337.

² Економічний словник. – К.: – Головна редакція УРЕ, 1973. – С. 15.

з найважливіших об'єктивних закономірностей спілкування людини із землею та її залежності від того, в яких правових відносинах з нею вона перебуває. Ця закономірність є спільною для всіх часів та народів, і тому у загальноприйнятому розумінні сприймалась і діяла в Україні в радянські часи.

При цьому трактування категорії аграрних відносин обмежувалось, як правило, їх найбільш загальним розумінням і охоплювало переважно питання власне земельних відносин, безвідносно до їх політичної та правової суті. Це було не випадково, насамперед у зв'язку з тим, що у політичному та правовому відношеннях земельні, а отже, і аграрні відносини у Радянському Союзі вважались вирішеними раз і назавжди у тій формі, якою вона була на той час: єдиним власником землі визнавалась держава, а решта суб'єктів земельних відносин могла бути лише її користувачами в межах, установлюваних тією ж державою. Інші погляди на проблему земельних відносин у ті часи не допускалися, а якщо іноді у тій чи іншій формі, передусім у наукових виданнях, мали місце, то, з політичних міркувань, були дуже обережними.

Однак поступово розуміння суті аграрних відносин розширювалося і включало все більше питань, що охоплювали і характеризували соціально-економічні відносини на селі в їх ширшому розумінні. Зокрема, одне з визначень аграрного питання (а, отже, і аграрних відносин) передбачає, що воно охоплює соціально-економічні закономірності та шляхи розвитку сільського господарства, земельні відносини, класову боротьбу на селі¹. Як видно, воно охоплювало значно ширше коло аграрних проблем, і тому його можна було вважати на той час обґрунтованішим. Проте, з погляду сучасності, воно вимагає подальшого розвитку із кількох основних міркувань.

Ідентичність категорій “аграрні відносини” та “земельні відносини” можна, очевидно, пояснити тим, що історично вони склалися в періоди, коли держави через їх владні структури регулювали земельні (аграрні) питання переважно або й виключно з інтересів держави, безвідносно до того, хто і як господарює на землі, використовує її, заготовляє і реалізує вироблену на ній

¹ Веденічев П.Ф. Аграрне питання. – К.: УРЕ, 1978. – С. 61.

продукцію тощо. При цьому, звичайно, враховувався або й був вирішальним інтерес найбагатших власників землі, але визначальними були земельні відносини як такі. Тобто головним у них було вирішення власне земельних питань. Показовим у цьому плані був характер земельних відносин у колишньому Радянському Союзі. Різними шляхами остаточно експропріювавши землю, тодішня влада утримувала її у своїх руках в один і той же спосіб – політичною силою, незалежно від того, були це колгоспи чи інші недержавні сільськогосподарські підприємства, не враховуючи волі членів цих формувань тощо. Становище майже не змінилося після перетворення у пострадянські часи колгоспів у КСП і створення агроформувань інших типів – спілок, кооперативів, товариств та ін. Монопольна власність держави зумовлювала такий її вплив на все, пов'язане із земельними відносинами, за якого форми господарювання на землі, організація виробництва у сільському господарстві, заготівель та реалізації продукції могли регулюватися виключно найвищими владними структурами.

Ситуація почала істотно змінюватися після набуття Україною політичної незалежності та ліквідації за ініціативою найвищих органів управління країною монопольної власності держави на землю з подальшою передачею її у власність громадянам, у тому числі її найбільшої частини – селянам. Це зумовило розвиток прогресивніших форм господарювання, обирати які набули право не селяни взагалі, а кожний селянин зокрема, що, у свою чергу, привело до зміни форм заготівель і реалізації продукції сільського господарства та продуктів її переробки, макроекономічної політики держави щодо села, ресурсного забезпечення його потреб тощо. Тому виникла необхідність вирішення на нових засадах питань правового забезпечення земельних, а отже й аграрних відносин.

Ще один аспект проблеми полягає у зростанні місця, ролі та відповідальності усіх суб'єктів аграрних відносин за наукове, організаційне та макроекономічне забезпечення усіх складових аграрних відносин. Крім того, останні не можна розглядати безвідносно до інших сфер АПК (ресурсозабезпечуючої, заготівельно-переробної, інфраструктурної), а також без урахування їх

впливу на розвиток соціальної сфери, соціальних відносин на селі. Все це для сучасних (у їх глобальному розумінні) аграрних відносин важливе завжди і скрізь. І все ж особливого значення воно набуває на крутих поворотах історії, що у всій його повноті стосується нашої країни з повністю новітнім характером аграрних відносин.

З перших днів розвитку сучасних аграрних відносин в Україні вони все очевидніше набували політичного характеру. Політичний підтекст розвитку аграрних відносин посилюється тим, що вони здійснюються на етапі поступової побудови в країні суттєво іншого суспільно-політичного ладу. Справа не змінюється, незважаючи на неокресленість науково-політичних та прикладних аспектів проблеми. Очевидним є те, що країна поступово рухається до нього. На цьому шляху одне з найпомітніших місць належатиме найкраще побудованим аграрним відносинам.

Вищевикладене дає підстави для розгляду сучасних аграрних відносин як *суспільних відносин з приводу політичного, правового, економічного, соціального та організаційного забезпечення переведення сільського господарства, з його серцевиною – землею, всього аграрного сектора економіки країни на прогресивні засади розвитку з урахуванням історичного досвіду формування українського суспільства та його стратегічних інтересів*. Таке трактування категорії аграрних відносин пропонується на основі двох вихідних засад. З одного боку, воно зберігає у своїй основі визначальне місце землі в аграрних відносинах, які формуються, розвиваються і діють навколо неї, найважливішого у сільському господарстві засобу виробництва, з другого – орієнтує на вирішення конкретних завдань сучасних аграрних відносин і одночасно наближує їх до перспективних завдань та проблем, які мають місце на нинішньому етапі розвитку аграрної сфери виробництва.

Об'єктивна дійсність формує ситуацію, за якої аграрні відносини посідають особливе місце у системі інших суспільних відносин, у яких вони покликані виконувати ряд важливих функцій. Найважливішою з них є *функція продовольчого забезпечення*. Вона базується на загальноприйнятому розумінні визначального місця продуктів харчування у житті людини і людства в цілому.

Відповідно до цього така функція має у своїй основі ніким не заперечувану істину: лише в процесі аграрних відносин виробляється найважливіше, найнеобхідніше для існування кожної окремої людини і людства взагалі – хліб і все, що до нього, тобто, по суті, всі (крім море- і лісопродукції) продукти харчування, без яких було б неможливим становлення сучасної цивілізації. Продукти харчування не можуть бути замінені чим-небудь іншим, що забезпечувало б життєдіяльність людини як щодо підтримання власного існування, так і стосовно виробництва у всіх без винятку сферах і галузях діяльності. Тобто аграрні відносини є одним із тих осередків, навколо яких так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано формуються, забезпечуються, підтримуються виробничі відносини в усіх їх проявах.

Як свідчить світовий і вітчизняний досвід, щонайменша недооцінка цього вихідного положення рано чи пізно призводить до формування великої соціально-економічної і психологічної напруги. І, якщо не вживати своєчасних дійових заходів щодо її подолання, вона (ця напруга) може зумовити не тільки економічні, але й політичні ускладнення, а то й втрати. Тому *аграрні відносини займають не просто важливе, а одне з визначальних місць у системі суспільно-виробничих відносин*. Недосконалість, недостатні відпрацьованість та ефективність функціонування аграрних відносин є обмежуючим чинником їх розвитку. Більше того, їх недосконалість у багатьох випадках не просто зумовлює занепад цілих галузей (наприклад, виробництва матеріально-технічних ресурсів для сільського господарства), але й може спричинити обмеженість в їх потребності.

Неперевершеною за значенням є також *соціально-відтворювальна функція аграрних відносин*, яка справляє багатофакторний безпосередній та опосередкований вплив на систему відтворювальних процесів у суспільстві взагалі й на селі зокрема, на формування та оздоровлення демографічної ситуації. Незважаючи навіть на те, що показники народжуваності, темпи приросту населення, тривалість життя людей, розвиток демографічних процесів значною мірою залежать від рівня розвитку медицини, демографічна ситуація у кожному конкретному випадку форму-

ється найбільшою мірою під впливом рівня харчування людей, його достатності, повноти і збалансованості. Це, зокрема, підтверджується значним скороченням середнього віку громадян України, викликаним (поряд з іншими чинниками) погіршенням в останні роки харчування їх переважної частини.

Ситуація вагомо ускладнюється, оскільки недостатнє харчування ставить під загрозу не тільки фізіологічний, але й розумовий розвиток дітей. На це вказує, зокрема, Німецька консультативна група з питань економіки при уряді України: “Недоїдання може мати ряд наслідків, які є особливо небезпечними для дітей. Воно призводить до різноманітних порушень у функціонуванні імунної системи і може впливати на розумовий розвиток дитини”¹. Наведені та інші обставини зумовлюють об’єктивну виправданість виділення соціально-відтворювальної (демографічної) функції аграрних відносин і вказують на невідкладну необхідність виведення їх на якісно вищий рівень.

Функції аграрних відносин – продовольчого забезпечення (продовольча) і соціально-відтворювальна (демографічна) – через сільське господарство формують визначальне місце аграрних відносин у соціально-виробничій системі життєзабезпечення людей. Йдеться не про протиставлення аграрних відносин усім іншим формам суспільних відносин, не про спробу поставити їх над усіма іншими відносинами, а лише про те, що аграрні відносини мають розглядатися як серцевина, навколо якої повинно формуватися і втілюватися в практику все те, що покликане забезпечити всі життєві потреби окремих громадян, їх спільнот, держави. Продовольчі та інші труднощі, які переживає Україна на сучасному етапі, великою мірою (а в деяких аспектах – повністю) зумовлені недооцінкою саме визначальних ролі й місця сільського господарства, аграрних відносин у системі інших суспільних і виробничих відносин. Лише це зумовило ситуацію, за якої поки що не вдалося вивести аграрні відносини на рівень, який відповідав би потенційним можливостям і потребам сучасного розвитку України.

¹ Забезпечення продовольчої безпеки в Україні. – К.: Німецька консультативна група з питань економіки при Уряді України, 2000. – С. 4.

Крім вищезазначених функцій, в аграрних відносинах реалізуються також інші. Одна з них – *збереження і підтримка способу життя, притаманного українському селянству*. Проживання в селі, робота в сільському господарстві – це не просто функціонування селянства, а спосіб його життя з усіма особливостями, складностями й проблемами. За обставин, що склалися в сільськогосподарській галузі в останні роки, дуже багато з історично зумовленого способу життя українських селян втрачено або підірвано, що, крім усього іншого, поглиблює сучасні труднощі.

Однак при цьому не втрачений потяг селян до землі, а навпаки, як свідчить досвід останніх років, *відроджується їх прагнення до власної, приватної землі*. Ситуація не змінюється від того, що трансформуються організаційні способи її використання, за яких поряд із безпосереднім, власним господарюванням на землі широкого розвитку набувають різні форми земельно-орендних відносин. Навпаки, урізноманітнення форм реалізації прав на приватні земельні ділянки набуває значення одного з найважливіших чинників відродження найкращих історично зумовлених рис українського селянства, які у свою чергу забезпечать відродження сільського господарства.

Як відомо, не все в сучасних аграрних перетвореннях відбувається найкращим чином, внаслідок чого у процесі їх здійснення допущено ряд прорахунків і помилок. Проте невинуватим було б не передбачити, що реформування аграрних відносин серед інших своїх позитивних результатів буде супроводжуватися розвитком і формуванням на їх основі нових аграрних відносин. Тобто є підстави для висновку, що сучасне реформування аграрних відносин супроводжуватиметься все ширшим проявом *функції соціального відродження села*. Її особливість полягатиме в тому, що вона включатиме не тільки відродження соціальної сфери села у її загальноприйнятому розумінні, але й одночасне відродження і поглиблення культурних і духовних надбань українського селянства. Враховуючи виняткову важливість даної проблеми, весь подальший розвиток аграрних відносин повинен здійснюватися таким чином, щоб у них все більшу результативність проявляла їх соціально-відроджувальна функція.

Останнім часом у сільському господарстві, а також в інших виробничих і невиробничих сферах все більшого значення набувають відносини з приводу *екології, охорони природи в їх найширшому розумінні*. Це об'єктивне явище зумовлене наростаючим негативним і навіть шкідливим технологічним і антропогенним впливом на довкілля практично всіх галузей і виробництв. Воно настільки глобальне, що охопило весь світ і поглиблюється, у тому числі в країнах, які раніше від інших усвідомили екологічну загрозу і вже порівняно давно почали вживати широкомасштабних заходів щодо її недопущення або обмеження її негативного прояву.

Екологічна загроза для сільського господарства поглиблюється двома групами обставин. По-перше, вона зумовлена тим, що, страждаючи від глобального забруднення промисловими відходами повітря та землі, сільське господарство в роки не завжди вмілого внесення підвищених доз мінеральних добрив і використання отрутохімікатів для боротьби із шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин, у свою чергу, було і є одним із найбільших забруднювачів довкілля. По-друге, *екологічні, природоохоронні недосконалості завдають великої шкоди найважливішому сільськогосподарському ресурсові – землі*. Справа ще більше ускладнюється великими недоліками в організації охорони ґрунтів від водної та вітрової ерозій. Це стало особливо помітним в останні роки, коли можливості сільського господарства щодо охорони і збереження земельних угідь, насамперед їх найціннішої частини – орних земель, обмежились.

Вищевикладені причини зумовлюють необхідність посилення уваги до такої організації аграрних відносин, за якої достатнього розвитку набули б їх *ґрунтозахисна, екологічна та природоохоронна функції*. Їх здійснення вимагає великих фінансово-економічних витрат, які сучасному сільському господарству країни не під силу. Проте і за цих обставин вони повинні привертати все більшу увагу науки і виробництва, з тим щоб надійно оберігати сільське господарство, все аграрне виробництво від шкідливих проявів у охороні та збереженні земель, підвищувати їх екологічну надійність, збільшувати виробництво екологічно чистої продукції.

Однією з найсуттєвіших особливостей аграрних відносин є їх розвиток шляхом поступового, поетапного переходу від форм, які з різних причин вже не відповідають вимогам конкретних періодів і гальмують прогресивні зміни у сільському господарстві та агропродовольчому секторі економіки, до досконаліших форм і характеру їх прояву, покликаних перевести ці сфери економіки на прогресивні засади розвитку. Динамічність аграрних відносин формується під впливом обставин на кожному конкретному етапі розвитку сільського господарства даної країни. Її основним завданням є запобігання відставанню розвитку сільськогосподарської галузі не лише від внутрішніх потреб країни у продовольчих товарах, але й від прогресивних світових тенденцій.

Аграрні відносини розвиваються по висхідній, причому характер і темпи прояву позитивних результатів, як правило, є неоднаковими, але в кінцевому рахунку вони забезпечують переведення сільського господарства на більш прогресивні засади розвитку.

Винятком є періодично повторювані випадки, коли з різних причин темпи розвитку сільського господарства, ефективність виробництва у ньому відстають від реальних можливостей і потреб суспільства, внаслідок чого аграрні відносини набувають гальмівного характеру. Першопричинами можуть бути політичні чинники, як це мало місце у 1917 р. в Росії, коли під впливом жовтневої революції сільське господарство насильницьким способом було переведене на відносини, які зумовили всі подальші багаторічні соціально-економічні ускладнення.

Однак у світовій практиці такі явища не є типовими. Аграрні відносини занепадають внаслідок політичного і соціального відставання країни настільки, що виникає необхідність їх реформування, надання їм досконалішого й ефективнішого характеру політичними рішеннями державної влади. Щодо України найбільш відомими з цього приводу є реформи сільського господарства Росії 1861 і 1907 рр.

В умовах сучасної України об'єктивно необхідним стало переведення сільського господарства з так званого соціалістичного шляху господарювання на прогресивніші засади. Така потреба спричинила сучасну аграрну реформу та розвиток принципово інших аграрних відносин.

1.2. СУЧАСНІ АГРАРНІ ВІДНОСИНИ З ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТРУКТУРНОГО ПОГЛЯДУ

З метою повнішого і глибшого розуміння суті та змісту аграрних відносин виправданою буде побудова їх функціонально-структурної моделі, яка у найбільш загальному вигляді подана на рисунку 1.2. З методологічного погляду вона орієнтує насамперед на те, що аграрні відносини *повинні мати всебічно відпрацьовану і достатньо надійну політико-правову базу*. Необхідність цього підтверджується сучасною практикою здійснення аграрної реформи, оскільки має місце велике політичне протистояння у розумінні її суті та механізмів проведення, а також недосконалість законодавчого та іншого нормативно-правового забезпечення.

Таким чином, політико-правова база набуває визначальної суті у становленні та розвитку аграрних відносин.

Ще одна методологічна підвалина регулювання та ефективного розвитку аграрних відносин передбачає наявність їх чіткої стратегічної спрямованості, орієнтованості на завчасно визначені кінцеві результати. Отже, опрацьовуючи проблеми розвитку аграрних відносин, спочатку необхідно визначити, що має забезпечити аграрна реформа на поточний момент у стратегічній перспективі. Це повністю узгоджується з концепцією управління за принципом орієнтації на кінцеві результати, який все більше утверджується у світовій практиці. Визначивши стратегію розвитку аграрних відносин, можна опрацьовувати тактику їх регулювання, а також визначити відповідні етапи їх реалізації. Отже, чіткість стратегії, тактики та етапності розвитку аграрних відносин слід розглядати як одну з найважливіших методологічних та організаційних засад поступового досягнення кінцевої мети.

Методологічно виправданою є також побудова моделі розвитку аграрних відносин за блочним принципом: об'єднання кількох функціональних блоків з виділенням у кожному вузликів за суттю і цільовим призначенням складових (підблоків). Такими блоками є власне *реформаційний, макроекономічний, забезпечуючий, результативний, пореформеного розвитку*. Звичайно, структурна побудова аграрних відносин може бути (і на практиці це

має місце) іншою. У даному варіанті вона допомагає усвідомити багатоаспектність і великомасштабність не лише соціально-економічних, але й усіх інших характеристик сучасних аграрних відносин.

Рис.1.2. Функціонально-структурна модель розвитку аграрних відносин

Донецький національний університет
 Інститут економіки та аграрних відносин
 код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

73 8958

У запропонованій структурно-функціональній моделі прикладною основою розвитку аграрних відносин є аграрна реформа, конкретним вираженням якої є власне аграрне реформування, що об'єднує всі складові (напрями) радикалізації соціально-економічних відносин в аграрному секторі економіки. Провідна роль при цьому відводиться земельній реформі, яка визначає об'єктивність і характер реформування майнових відносин власності, організаційно-правові перетворення форм господарювання. Особливе значення має також і те, що земельна реформа стала основою формування в Україні фермерства як нового укладу, який поступово нарощує виробництво сільськогосподарської продукції. Її приріст ще невеликий і не справляє помітного впливу на загальні обсяги сільськогосподарського виробництва, але факт наявності альтернативної форми господарювання на селі все очевидніше набуває соціально-економічного значення.

Окреме місце у цьому блоці аграрних відносин посідають зміни, що відбуваються у присадибному секторі сільського господарства. Ще за радянських часів він займав порівняно високе місце у виробництві сільськогосподарської продукції, зокрема у 1990 р. – 29,4%. В останні роки ситуація змінилася на його користь. У 1998 р. його частка вже становила 57,4%¹. І хоч це зумовлено не абсолютним приростом валової продукції сільського господарства у цьому секторі (у 1998 р. вона лише на 3,5% перевищувала рівень 1990 р.), а великим зменшенням її виробництва у суспільному секторі, проте, завдяки передачі приватному сектору великих площ земель, він у значній мірі позитивно впливає на продовольчу ситуацію в країні.

Як свідчить сучасна практика реформування аграрних відносин, великі складності у них зумовлені насамперед недосконалістю чинних макроекономічних відносин, сукупність яких у функціонально-структурній моделі об'єднана у відповідному блоці. Оскільки більшість з них має справу з фінансовим забезпеченням, яке ще надто обмежене, то саме недосконалість макроеко-

¹ Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (вип. 3). – К., 1999. – С. 132.

номічної політики держави щодо цієї галузі є основною причиною аграрної кризи. У зв'язку з цим виправданим є введення в систему аграрних відносин опрацювання і практичного вирішення проблем їх фінансового та цінового забезпечення, а також тих складових, що формують ринкову інфраструктуру сільського господарства та його матеріально-технічного забезпечення.

Окреме місце в системі аграрних відносин займає забезпечуючий блок, всі складові якого виконують специфічні багатоаспектні функції. Як показує досвід здійснення аграрної реформи, будь-яка недооцінка важливості глибокого опрацювання кожного з підблоків є причиною недостатньо ефективного проведення сучасних аграрних реформувань.

Особливість побудови результативного блоку функціонально-структурної моделі розвитку аграрних відносин полягає у тому, що своєю структурою він орієнтує на забезпечення такого рівня соціального розвитку сільського господарства, який відповідав би вимогам соціально орієнтованої аграрної політики України.

З огляду на те, що вже здійсненими реформуваннями аграрного сектора глибокі перетворення у ньому лише започатковані і що вони продовжуватимуться і надалі, у моделі розвитку аграрних відносин виділено окремий блок "Пореформений розвиток агроформувань". У звуженому вигляді він передбачає своєрідне повторення усього того, що мало місце в процесі власне аграрних реформувань.

Опрацьована модель покликана забезпечити системний характер розвитку аграрних відносин, що повинно стати важливою передумовою підвищення їх соціально-економічної результативності.

1.3. АГРАРНА РЕФОРМА: СУТЬ І ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Здійснювана в Україні аграрна реформа належить до найбільш масштабних і багатоаспектних явищ, завдання яких – вирішення в єдності соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Навіть на тлі інших винятково важливих завдань, що вирішуються в країні на пострадянському етапі її розвитку, аг-

рарна реформа посідає особливе місце. Це зумовлюється кількома обставинами.

По-перше, вона відбувається у найважливішій народногосподарській галузі, цільовим призначенням та соціально-економічною суттю якої є задоволення потреб країни у продуктах харчування, іншій агропродовольчій продукції, створення передумов для досягнення продовольчої безпеки держави. Вона виправдано вважається незамінною галуззю, від рівня розвитку якої залежить не лише забезпеченість громадян продуктами харчування, але й благополуччя, продовольча та військово-оборонна міць держави.

По-друге, реформа відбувається у досить великій за обсягами виробництва галузі, яка, наприклад, у 1998 р. забезпечила 13% внутрішнього валового продукту країни. Це, крім усього іншого, означає, що майбутнє держави дуже великою мірою залежить від ефективності здійснення аграрної реформи.

По-третє, вона має справу насамперед із найважливішим у сільському господарстві засобом виробництва – землею, за кількісним і якісним забезпеченням якою Україна належить до потенційно найбагатших країн світу. Отже, одне із завдань аграрної реформи полягає у створенні передумов для перетворення потенційних можливостей сільськогосподарських земель країни у відповідну соціально-економічну реальність.

Перелічені та інші обставини зумовлюють необхідність проведення реформи на якомога вищому організаційному та соціально-економічному рівнях і одержання внаслідок цього відповідного соціально-економічного результату. Від результатів реалізації реформи залежатиме не лише вирішення продовольчих проблем, але й політичне зміцнення країни.

Все це зумовлює необхідність розгляду суті аграрної реформи як соціально-економічної категорії. Дане питання висвітлюється в численних наукових публікаціях, але загальноприйняте визначення аграрної реформи з погляду сучасності ще не сформоване, тому доцільно розглядати суть категорії реформи у більш загальному розумінні.

Одне з визначень подає реформу як політичні перетворення, зміни, що їх здійснює політичний клас без порушення основ іс-

нуючого ладу¹. В ньому увагу привертає насамперед те, що реформа є поступально політичним заходом, здійснюваним політичною партією, яка знаходиться при владі. По-друге, на відміну від революції, реформа не ставить завданням глибоке (повне) порушення (повалення) не лише існуючого ладу, але навіть його основи. Звідси очевидним є висновок, що за характером перетворень реформа є еволюційним процесом. У цьому її велика перевага над будь-якими насильницькими змінами, перетвореннями. Саме такий несиловий характер має сучасна аграрна реформа в Україні, що слід вважати важливим здобутком у частині організації її проведення.

Особливість трактування суті аграрних реформ у радянські часи полягала в тому, що вони обмежувалися переважно земельними перетвореннями. Це, зокрема, підтверджується визначенням суті аграрних реформ (за Українською Радянською Енциклопедією) як державних заходів щодо перетворення умов землеволодіння, форм землекористування та характеру земельних відносин². Навіть якщо виходити з найважливішого місця земельного питання в аграрних відносинах, таке визначення аграрної реформи з погляду її сучасної суті не можна вважати досконалим. Насамперед тому, що воно не охоплює інші складові сучасних аграрних реформувань, які об'єднують у собі перехід до прогресивних форм господарювання, перетворення у майнових відносинах власності тощо.

У зв'язку з цим значно повнішим і глибшим слід вважати визначення аграрних реформ як заходів, які здійснює держава з метою змін в аграрних відносинах³. Воно, по-перше, не обмежує аграрну реформу вирішенням на новому рівні лише земельних питань, а орієнтує на сукупність заходів. По-друге, у даному випадку реформа розглядається з позицій підпорядкування її інтересам удосконалення аграрних відносин. Це дуже близько до того, що має місце в сучасній аграрній реформі.

¹ УРЕ. Вид. друге, 1983. – Т. 9. – С. 351.

² УРЕ. Вид. друге, 1977. – Т. 1. – С. 60.

³ Економічний словник. – К: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1973. – С. 16.

Із сучасних трактувань соціально-економічної суті аграрної реформи найповнішим і найглибшим можна вважати визначення, запропоноване академіком НАН України О.М. Онищенком та академіком УААН В.В. Юрчишиним. На їх погляд, аграрна реформа являє собою здійснення соціально-економічних перетворень у продовольчому секторі економіки, насамперед у сільському господарстві, які загалом можна розглядати як найбільш суттєву складову сучасної аграрної політики¹. У ньому можна виокремити три найважливіші положення. Одне з них стосується того, що реформа охоплює сукупність необхідних соціально-економічних перетворень, які можуть (повинні) мати місце при здійсненні аграрної реформи. Привертає увагу і розширення переліку об'єктів реформування за рахунок включення в нього продовольчого сектора економіки. Важливим у цьому визначенні є також те, що аграрна реформа розглядається з позицій її важливого місця у здійснюваній в Україні на сучасному етапі аграрній політиці. У практичному відношенні це означає, що аграрна реформа усією своєю суттю повинна спрямовуватись на реалізацію завдань аграрної політики, за умови, що реформаційні перетворення мають здійснюватися на належному рівні й забезпечувати очікувану соціально-економічну віддачу.

Більшість дослідників одноставна у тому, що аграрна реформа має здійснюватися комплексно. На це, зокрема, орієнтує М.П. Сахачький, який розглядає її як сукупність всіх перетворень, що нині відбуваються у сільському господарстві². Поділяють цю точку зору і вчені-аграрники Д.О. Мельничук і В.П. Галушко, які вихід з аграрної кризи вбачають у послідовному характері аграрної реформи, яка включає здійснення широкого спектра заходів³.

¹ Юрчишин В.В., Онищенко О.М. Аграрна реформа: суть і особливості розвитку // Сучасна аграрна політика: проблеми становлення. – К, 1996. – С. 191.

² Сахачький М.П. Аграрна реформа чи відродження? // Аграрний вісник Причорномор'я. Збірник наукових праць. Економічні науки. – Одеса, 1999. – Вип. 2. – С. 33.

³ Мельничук Д.О., Галушко В.П. Шляхи формування ринкової системи в сільському господарстві // Економіка АПК. – 1995. – № 10. – С. 19.

У переважній частині досліджень аграрної реформи провідне місце посідають питання щодо її завдань. Зокрема, член-кореспондент УААН М.Й. Малік особливу увагу звертає на такі дві групи завдань, одна з яких стосується забезпечення продовольчої безпеки країни, інша – формування конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції¹.

Отже, спектр поглядів на соціально-економічну суть аграрної реформи досить широкий. Вони охоплюють практично всю сукупність характеристик, які певною мірою притаманні цій категорії. Проте вони децю роз'єднані і не дають достатньо повної й цілісної уяви про суть та цільове призначення реформи. У зв'язку з цим виправданими слід вважати пошуки більш досконалих визначень аграрної реформи. Одне з них може бути таким: *аграрна реформа являє собою об'єднану стратегічною метою сукупність соціальних, економічних, організаційних і правових заходів, здійснюваних державою з метою соціально-економічного відродження сільського господарства, всього агропродовольчого виробництва, їх поетапного виведення на рівень найбільш розвинутих в аграрному відношенні країн при обов'язковому забезпеченні достатньо високого рівня життя громадян країни та її продовольчої безпеки.*

Пропонуючи таке визначення, автор виходив з необхідності відобразити в ньому стратегічну орієнтацію реформи на поетапне досягнення її кінцевої мети на основі єдності необхідних для цього соціально-економічних, організаційно-правових та інших механізмів, а також взаємовигідної гармонізації інтересів селян, всіх працівників агропродовольчого сектора економіки та держави.

Відповідно до цього найважливіші цільові завдання розвитку аграрної реформи на її подальших етапах можна об'єднати у декілька груп. Перша з них повинна об'єднати подолання проблем спаду обсягів виробництва продукції сільського господарства і зниження його ефективності. Вирішення цієї проблеми має бути організоване таким чином, щоб досягти поставленої мети у найближчі два-три роки. Завданням наступного етапу має стати ви-

¹ Малік М.Й. Реформування власності і реструктуризація підприємств АПК // Економіка АПК. – 1998. – № 11. – С. 10.

ведення сільського господарства на рівень, який забезпечить щорічний приріст продукції та прибутковості спочатку на 3–5%, а з часом – і на більшу величину. Після цього можна буде визначити завдання наступних етапів, найважливішою ознакою яких має стати започаткування у сільському господарстві відроджувальних процесів.

Одне з найважливіших завдань упродовж усіх перелічених етапів полягатиме в забезпеченні підвищення соціальної захищеності селян, становлення власників-господарів і прискорення темпів утвердження приватного сектора в галузі. Найважливішою передумовою цього має стати така корекція аграрної політики, яка гарантувала б селянам прийнятні умови життя і праці на селі, зацікавлювала б у роботі в сільському господарстві, створювала б сприятливе соціально-психологічне середовище. В єдності з позитивними соціально-економічними змінами на селі має забезпечуватись також його соціальне, культурне і духовне відродження.

1.4. СПІВВІДНОСНІСТЬ АГРАРНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ РЕФОРМ

Найважливішою особливістю розвитку України на післярадянському етапі є широке розгортання таких реформаційних процесів, які охоплюють не лише економіку, а й соціальний сектор та інші виробничі й невиробничі сфери. Після набуття Україною політичної незалежності порівняно швидко й почали розвиватися соціально-економічні процеси і явища, узагальнені під назвою економічної реформи. Вона розвивалася по-різному: усвідомлено або як не до кінця осмислене відчуття необхідності змін у соціально-економічному розвитку країни; при згоді з офіційною політикою чи навіть всупереч їй; прискорено або дуже повільно; з підтримкою широких мас населення чи всупереч їхнім уподобанням; з орієнтацією на стратегічний розвиток чи для досягнення якомога швидшого результату. Все це перепліталось, проявлялося з різною глибиною, втягувало у свою орбіту все більше галузей, виробництв, громадян, але порівняно довго не набувало всеохоплюючого, стратегічно зорієнтованого характеру.

І лише у жовтні 1994 р. найбільш загальна, концептуальна суть економічної реформи та найважливіших механізмів її здійснення була викладена в посланні Президента України Л.Д. Кучми Верховній Раді України і схвалена нею. Можна вважати, що саме з того часу економічна реформа офіційно одержала свій початок як великомасштабне, стратегічно зорієнтоване соціально-економічне і суспільно-політичне явище.

Але і після цього економічна реформа розвивалася недостатньо цілеспрямовано. Одні процеси прискорювалися і поглиблювалися, інші, навпаки, гальмувалися; деякі з них давали хоч і невеликі, та все ж певні позитивні результати, тоді як інші не були такими результативними; деякі сприймалися схвально, до інших ще й до цього часу частина громадян ставиться критично. В одних випадках реформаційні процеси супроводжувалися формуванням навколо них сприятливої соціально-психологічної атмосфери, в інших, навпаки, мало і має місце зворотнє явище – ускладнення соціально-психологічної ситуації. У ряді випадків складності пов'язані із здійсненням економічної реформи використовувалися і використовуються певними силами в політичних цілях. Проте за всіх перелічених обставин курс держави на економічну реформу не змінився і набув незворотного характеру.

За роки політичної незалежності України розвиток її економіки здійснюється на реформаційних засадах, які охопили всі без винятку сфери життєдіяльності. Немає жодної народногосподарської галузі чи будь-якої іншої сфери діяльності, виробничо-господарської структури галузевого або регіонального призначення, жодного підприємства, у яких би не відбувалися перетворювальні процеси.

У виробничій чи будь-якій іншій діяльності постійно відбувається діалектично обумовлений взаємовплив структур, об'єднаних цільовим призначенням. Внаслідок цього перетворювальні процеси, виконуючи свою безпосередню функцію щодо даного суб'єкта, який реформується, одночасно, як правило, виходять за його межі й безпосередньо чи опосередковано впливають на інші структури, які так чи інакше зв'язані з ними. Одночасно з цим вони перебувають під впливом інших перетворювальних проце-

сів. За таких обставин реформа набуває взаємопроникаючого характеру, що стає однією з найважливіших передумов її ефективності, досягнення нею кінцевого цільового призначення.

У зв'язку з тим, що з багатьох причин економічна реформа в Україні поки що не забезпечує очікуваної соціально-економічної віддачі, ставлення до неї неоднозначне, у тому числі гострокритичне, за якого має місце її несприйняття частиною громадян. Проте і за цих обставин потрібно виходити з об'єктивного і невідворотного характеру реформи. Розглянемо з цього приводу лише деякі аспекти.

Один з них стосується того, що із самого початку політично незалежного розвитку України стало очевидним, що не лише в політичному, але й у соціально-економічному відношенні цей шлях буде докорінним чином відрізнятись від системи розвитку, яка мала місце в Радянському Союзі. Адміністративно-диктатний характер державного управління повинен був поступитися більш відкритій, як зараз прийнято говорити, прозорішій системі управління, позбавленій негативних чинників, притаманних її попередниці. На зміну жорсткій системі державного регулювання економіки все очевидніше приходили ринкові регулятори виробництва, які вимагали принципово інших підходів до економічного розвитку. Адміністративне закріпачення керівників виробничо-господарських структур потрібно було якомога швидше замінити їх умінням працювати на засадах підприємництва. Чисельність передумов, причин і обставин необхідності переходу від господарювання, яке все частіше не виправдовувало себе в радянські часи, до більш прогресивних засад соціально-економічного розвитку значна. Проте суть справи полягає не в їх чисельності. До того ж вони всебічно, достатньо повно і доказово розглянуті у великій кількості наукових публікацій, які об'єктивно розкривають передумови економічної реформи.

Ще одна обставина, яка зумовлювала об'єктивний характер економічної реформи, мала у своїй основі поступове усвідомлення суспільством потреби переведення економіки на більш прогресивні організаційні, економічні та інші засади розвитку. Але на початковому етапі не всі політичні структури і громадяни усвідомлювали таку необхідність. Слід брати до уваги і велику

розбіжність у поглядах на суть, характер і механізми освоєння нових підходів до господарювання. Проте в ході історичного розвитку все більше проявлялась необхідність поступового відходу від старого, і тому відживаючого, до освоєння нового, стратегічно перспективного.

Ці та інші обставини мали і мають переважно прикладний, власне економічний характер і стали об'єктивною передумовою необхідності змін в організації та формах ведення народного господарства. Поряд з цим вони підкріплювалися також політично: з набуттям політичної незалежності Україна постала перед проблемою економічної реформи, в якій не можна було обминути політичний аспект. Не вдаючись до детального розгляду цієї проблеми, виділимо в ній необхідність глобального і невідкладного реформування відносин власності взагалі та земельної реформи зокрема. З огляду на характер вирішення цих проблем у Радянському Союзі, з самого початку було очевидним, що економічна реформа в Україні матиме глибокий політичний підтекст і навіть більше – у значній частині вона буде політичною. Адже одним із завдань реформи була побудова в Україні нового суспільно-політичного ладу.

З цих та інших причин і обставин після набуття Україною політичної незалежності з метою подолання негативних рецидивів минулого та побудови істотно іншого суспільно-політичного ладу об'єктивно необхідним стало здійснення принципово нових, у тому числі радикальних організаційних, економічних, соціальних та інших заходів і дій, які в сукупності являють собою реформу, тобто зміну соціально-економічних відносин у тій чи іншій галузі чи сфері життя. І хоч реформування ускладнюється його новітнім характером, невідповідністю країни і суспільства політично молодій державі до його здійснення, недостатнім умінням відпрацьовувати відповідні механізми і передбачати соціально-економічні результати реформи, вона зароджувалася як прогресивне явище, покликане перевести соціально-економічний розвиток країни на принципово нові засади.

Викладене вище стосується й аграрного сектора економіки. Економічну реформу слід розглядати як одну з найважливіших передумов аграрної реформи і як її безпосередню складову еко-

номічної реформи. Справа не змінюється від того, що соціально-економічні перетворювальні процеси у сільському господарстві почалися дещо раніше порівняно з іншими народногосподарськими галузями і в ряді випадків випереджували їх, розвивалися ширше і глибше.

Розуміння того, що економічна реформа є однією з передумов аграрної реформи, ґрунтується на положенні про єдність часткового й цілого (цілого і часткового). У даному випадку економічна реформа в Україні розглядається як глобальне (щодо країни) соціальне явище з великою сукупністю його складових. Важливе місце серед них посідає аграрна реформа, яка охоплює найбільшу в Україні народногосподарську галузь. Отже, є всі підстави для висновку: як часткове не може розвиватися ізольовано від цілого, так і аграрна реформа не може розвиватися безвідносно до економічної реформи.

При розгляді економічної реформи як передумови реформи аграрної на чільне місце потрібно ставити результативний чинник, або, інакше кажучи, характер і глибину впливу першої на другу, як вона сприяє чи, навпаки, обмежує її реалізацію. Це зі всією очевидністю підтверджується сучасним розвитком аграрної реформи. З багатьох причин вона поки що не виправдовує її цільового призначення, насамперед у частині її соціально-економічної результативності. Одна з причин такого стану пояснюється відносним відставанням економічної реформи від відповідних процесів у аграрному секторі економіки. Насамперед, це повільне реформування макроекономіки, особливо в частині фінансової та цінової політики, створення ринкової інфраструктури тощо.

Наслідком цього є загальноприйняте положення про те, що складності у проведенні аграрної реформи, її поки що не виправдано низька соціально-економічна віддача, яка зумовлює певне незадоволення селян, великою мірою залежить від того, що економічна реформа ще не повною мірою зорієнтована на потреби сільського господарства, ефективного здійснення аграрної реформи.

Це дає підстави для ще одного висновку: поки не відбудеться всебічне, глибоке і результативне реформування економіки, недостатньо підстав сподіватися на те, що аграрна реформа виправ-

дає своє цільове призначення. Такий висновок не означає, що соціально-економічна результативність аграрної реформи зумовлюється лише зовнішніми щодо неї чинниками. Незважаючи на недосконалість, в аграрній реформі закладено багато внутрішніх соціально-економічних, організаційних можливостей, уміле використання яких може у певній мірі перекрити дещо з того, що втрачається у ній від недоліків у організації економічної реформи.

Загальний висновок з вищевикладеного зводиться до того, що економічній реформі і надалі належатиме важлива роль в ефективному здійсненні реформи аграрної. У свою чергу соціально-економічна результативність останньої буде важливим чинником розвитку економічної реформи. У цьому проявляється їх єдність і взаємозалежність, діалектичний взаємозв'язок цілого і часткового.

1.5. ОБ'ЄКТИВНИЙ ХАРАКТЕР АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Недостатньо чітке визначення кінцевої мети аграрної реформи, її повільна й малоефективна практична реалізація, поглиблення аграрної кризи та інші обставини спричинили неоднозначне ставлення до аграрних перетворень. Під впливом небаченого досі занепаду сільського господарства у суспільстві, і зокрема серед частини селянства, сформувалося переконання, що першопричиною кризи є аграрна реформа, і що саме через неї сільсько-господарська галузь опинилась у загрозовому становищі. Ситуацію, що склалася навколо аграрної реформи, вміло використовувати певні політичні сили, які з самого початку були противниками відмови від так званої соціалістичної системи господарювання на селі. Переконавшись, що аграрна реформа набула незворотного характеру, вони припинили безпосередні виступи проти неї, але продовжують ускладнювати соціально-психологічну ситуацію на селі з кожною новою невдачею аграрних реформувальних заходів. Значною мірою це їм вдається через погіршення соціально-економічного рівня розвитку сільського господарства. У ряді випадків навіть ті селяни, які сприймають реформу, як таку, що

відповідає їх інтересам, інколи виявляють сумніви стосовно доцільності її проведення.

Вже після виконання в основному Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, коли стала очевидною незворотність реформаційних процесів на селі, розмов щодо покладання вини на аграрну реформу поступово стає менше. Поки що важко визначити, чим це зумовлено: тим, що усвідомлення доцільності проведення реформи стало настільки глибоким, що сумніви з цього приводу вже зникають, чи тим, що одержавши земельні паї або права на них, селяни більшою чи меншою мірою усвідомлюють, що вони поступово стають реальними власниками і господарями.

Оскільки реформа вступила у нову фазу розвитку і відбуватиметься не з меншими, а може, і з більшими труднощами, ніж на попередньому етапі, це може спричинити додаткові розмови щодо її доцільності. Тому виправдано ще раз повернутися до питання об’єктивного характеру реформи. Її неминучість зумовлена нижчезазначеними обставинами.

Необхідність реформування аграрних відносин почала проявлятися ще в період перебування України у складі Радянського Союзу. Це зумовлювалося двома групами обставин: наростаючими проявами аграрної кризи в тодішній країні в цілому і глибшим, ніж в інших союзних республіках, погіршенням справ у сільському господарстві України¹. Тобто є підстави виокремити дві групи причин, що зумовлювали необхідність глибоких змін у розвитку сільського господарства України. Одні з них були спільними для сільського господарства всього СРСР, інші стосувалися лише України. У зв’язку з цим наявні дві групи чинників, які хоч і мали спільне коріння, але проявлялися з певною специфікою.

Необхідність аграрної реформи в Радянському Союзі набувала все очевиднішого характеру, у зв’язку з чим у 80-х роках почала з’являтися все більша кількість відповідних наукових пуб-

¹ Юрчишин В.В. Аграрні перетворення в Україні: небезальтернативний погляд на проблему. – К., 1999. – 68 с.

лікацій. Найповніше це було розкрито на загальних зборах академіків і членів-кореспондентів Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (ВАСГНІЛ) у березні 1990 р. У своїй доповіді президент Академії академік О.О. Ніконов достатньо доказово розкрив очевидність того, що сільське господарство Радянського Союзу знаходилося у стадії аграрної кризи. Це підтверджувалося великою сукупністю чинників: дефіцитом і низькою якістю продовольства, що вироблялося в країні, застоєм та високою витратністю виробництва, екологічною кризою, яка включала деградацію земель, порушенням сільського способу життя. На відміну від країн Західної Європи, в яких зростала самозабезпеченість продуктами харчування, в СРСР вона знижувалась. Сільське господарство було надміру ресурсомістким. Швидко погіршувалась екологічна ситуація. Значно відставав соціальний розвиток села. У сільській місцевості погіршувалась соціально-психологічна обстановка, занепадало культурне життя.

Академік Ніконов назвав чотири групи причин ситуації, що склалися: політична, економічна, соціальна і правова дискримінація селянства, яка тягнулася десятиріччями; відособлення людини від засобів виробництва і вирощеної продукції, суцільне панування командної системи; нераціональна структура та інвестиційна політика, відставання в розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства і переробних галузей; неприйнятність науково-технічного прогресу і недооцінка ролі науки¹.

Перелічені причини не могли не позначитися на розвитку сільського господарства України, на яку припадала майже четверта частина продукції цієї галузі, що вироблялася у Радянському Союзі. На цій підставі загальноприйнято вважалося, що Україна мала найбільш розвинуту в країні сільськогосподарську галузь. Проте, як показали дослідження В.В. Юрчишина², негативні тенденції у розвитку сільського господарства ставали все помітні-

¹ Ніконов А.А. Концепция агропромышленного комплекса СССР на ближайшие годы и на перспективу // Вестник сельскохозяйственной науки. – 1990. – № 8 (407). – С. 3–18.

² Юрчишин В. Сільське господарство України в радянські часи (короткий огляд). – К., 1998. – 31 с.

шими і в Україні. Навіть за умови, що в ній найвищим серед інших союзних республік був рівень виробництва зерна і цукру у розрахунку на одного жителя, за виробництвом валової продукції на один гектар сільськогосподарських угідь і на одного жителя вона поступалася Білоруській, Литовській, Латвійській, Естонській і Молдавській союзним республікам. Відставання все більше набувало затяжного характеру: якщо в 1966–1970 рр. за виробництвом продукції сільського господарства на одного жителя у порівнянних цінах Україна відставала від Білорусії на 209 крб. (22,7%) і від Молдавії – на 155,9 крб. (16,8%), то через 20 років (1986–1990) цей показник зріс відповідно до 315,8 крб. (24,3%) і 229,8 крб. (18,9%).

Незалежно від того, чим були зумовлені відставання, вони вже у ті часи були ознакою неминучості аграрної кризи в Україні. Це давало об'єктивні підстави для висновку, що з часом Україна змушена буде стати на шлях реформування аграрних відносин. Безвідносно до того, яким воно могло бути, це стало однією з передумов аграрної реформи на післярадянському етапі її розвитку.

Перехід до соціально-економічного розвитку на ринкових засадах. Ще в радянські часи були поширені погляди, що однією з найважливіших причин наростаючих ускладнень в економіці, надміру повільних темпів зростання обсягів виробництва продукції, зниження його ефективності, відставання розвитку соціальної сфери, умов проживання і праці був адміністративно-диктаторський характер управління економікою. На цій основі почала проявлятися, а з часом (хоч і дуже обережно) утверджуватися необхідність освоєння ринкових механізмів регулювання розвитку економіки. На той час не йшлося про повну відмову від способів господарювання, які за кілька десятиріч встигли настільки утвердитись в теорії і практиці, що вважалися непорушними постулатами, відхід від яких не лише недоцільний, але й неможливий, а виключно про об'єктивну необхідність перегляду аграрних відносин.

Загальна ситуація, що склалася в соціально-економічному розвитку країни, в основі й деталях стосувалася також сільського

господарства, яке від тодішніх державних способів управління потерпало не менше, ніж всі інші галузі. Ситуація у галузі ускладнювалася й тим, що у сільському господарстві України переважав недержавний сектор господарювання, який хоч би теоретично мав більше підстав розвиватися на вільних організаційних і економічних засадах. Але, оскільки на практиці цього не було, то ускладнювалась не лише економічна, але й соціально-психологічна обстановка в галузі.

Один із висновків полягає у тому, що ще до набуття Україною політичної незалежності у сільськогосподарській галузі поступово формувалася ситуація, яка, як слід було очікувати, мала б створити передумови для поступової заміни адміністративно-диктаторської системи господарювання ринковою. Цей процес почав набувати прискорення, як тільки Україна стала політично незалежною державою. І хоч він не завжди відбувався достатньо обґрунтовано і виважено, але орієнтація політично молодій країні на ринкові засади розвитку не могла обминути її найважливішу народногосподарську галузь – сільське господарство.

Зараз, через кілька років після початку освоєння ринкових підходів і механізмів, все більшого визнання набуває висновок, що об'єктивний характер утвердження в Україні ринкової економіки набув такого ж об'єктивного значення стосовно сільського господарства. Одним із способів переведення галузі на ринкові засади стала аграрна реформа.

Хоч у звуженому розумінні освоєння ринкових відносин не розглядається як складова реформи, виправдано розглядати ці категорії у певній єдності. Насамперед тому, що, як показує практика, обмеженість і недосконалість ринкових відносин у сільському господарстві звужує можливості повного й ефективного використання переваг розвитку галузі, закладених в її реформуванні. З іншого боку, краща організація, і особливо – вища соціально-економічна результативність аграрної реформи, має розглядатися як одна з передумов виведення ринкових відносин у галузі на якісно вищий рівень.

Проблема ринкових відносин у системі аграрних реформувань настільки важлива і широкомасштабна, що її вивчення все більше

привертає до себе увагу. В даному випадку вона розглянута звужено – лише з погляду місця і ролі ринкових відносин у системі комплексного реформування аграрного сектора економіки.

Необхідність радикалізації відносин власності. Вибір форм і характеру реалізації відносин власності належить до найважливіших проблем соціально-економічного розвитку. Трансформація наукових поглядів на неї та способів (механізмів) її практичного вирішення має давню історію і в кінцевому рахунку утвердилась в тому, що реальність права власності на засоби праці та її результати належить до найважливіших чинників ефективності соціально-економічного розвитку. Співвідносність цих категорій має пряму залежність: чим вищим, гарантованішим і дієвішим є право власності, тим ефективнішими є результати розвитку. І, навпаки, недосконалість відносин власності завжди стає не лише гальмом низької соціально-економічної результативності розвитку, але в багатьох випадках зумовлює відставання в темпах і ефективності розвитку даного суб'єкта від інших господарських суб'єктів або й абсолютне погіршення результатів. Така закономірність з певною специфікою проявляється як щодо окремих господарюючих суб'єктів (підприємств, галузей), так і стосовно кожної конкретно взятої країни.

Цей загальний висновок стосується будь-якої форми власності на всіх етапах політичного і соціально-економічного розвитку. Якщо закладені в ній соціально-економічні можливості реалізуються на практиці у повній відповідності з її суттю, вона гарантує розвиток. Якщо ж способи, механізми використання таких можливостей суперечать суті форми власності, сподіватися на соціально-економічний успіх безпідставно. У зв'язку з цим вибір форм власності повинен супроводжуватись побудовою і вмілим використанням соціальних, економічних, правових, організаційних та інших механізмів практичної реалізації закладених у ній можливостей.

Як відомо, світова практика, багатовіковий історичний вибір підвели людство до утвердження у процесі його розвитку двох форм власності – суспільної (державної) та приватної. За всієї специфіки їх сутності та особливостей функціонування спільним

для них є здатність забезпечувати позитивну соціально-економічну результативність. Цей процес відбувається не сам по собі, а виключно завдяки умовам, у яких ці форми власності функціонують і реалізують свої потенційні можливості. Якщо держава створює необхідні умови господарювання, а підприємство вміло користується ними, кожна з цих форм може забезпечити високий рівень ефективності виробництва. Світова практика свідчить, що ефективно діючими є підприємства обох форм власності – державної та приватної. І навпаки, з різних причин низькоєфективними або й банкрутами можуть бути підприємства, засновані на будь-якій формі власності. Це означає, що за всієї її важливості форма власності не належить до чинників, які можуть впливати на результативність виробництва самі по собі, як такі¹. Як і всі інші соціально-економічні категорії, вони реалізують свій потенціал під дією інших чинників, впливаючи одночасно на їх характер, глибину і результативність практичного прояву.

У світовій науці й практиці поступово формувалася переконаність у тому, що за всіх інших рівних умов вищу ефективність забезпечує виробництво, засноване на приватній власності. Саме тому така форма власності давно стала у світі домінуючою. Вона ж стала основною передумовою порівняно швидкого переходу до переважно приватних засад господарювання країн, які ще донедавна розвивалися переважно на державній формі власності. Найбільшою мірою це стосується країн, утворених внаслідок розпаду Радянського Союзу, в тому числі України та її сільського господарства.

Воно, як відомо, базувалося на двох формах власності. На одній з них – державній – функціонували радгоспи та інші державні сільськогосподарські підприємства, на іншій – колгоспно-кооперативній – колгоспи. Формально вони вважалися рівними. Фактично ж державна форма власності визнавалася вищою порівняно з колгоспно-кооперативною. Ця форма власності, хоч і переважала у сільському господарстві, проте у системі соціально-

¹ Юрчишин В.В. Зміцнення кадрово-управлінського потенціалу аграрних формувань // Соціально-економічна модель постреформованого розвитку агропромислового виробництва в Україні. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 55.

економічного розвитку політичною владою настільки обмежувалась, що за значущістю завжди знаходилась далеко позаду державної власності.

Дана проблема досить повно висвітлена у наукових виданнях, тому для підтвердження другорядності у ті часи колгоспно-кооперативної форми власності виправдано обмежитись лише деякими реальностями, що упродовж декількох десятиків років мали місце в Радянському Союзі. Одна з них стосується характеру державного керівництва колгоспно-кооперативним сектором сільського господарства. Вважаючись формально недержавним, він фактично був настільки одержавленим, що за рівнем диктату органів влади щодо його розвитку, системи управління, цін та строків здавання вирощеної продукції нічим не відрізнявся від порядку вирішення цих питань у державному секторі.

Приймення ролі колгоспно-кооперативного сектора сільського господарства проявлялось також у соціальному відношенні, яке знаходило своє відображення в надміру низькій тривалий час оплаті праці за трудоднями, у позбавленні колгоспників протягом багатьох років прав на одержання пенсії та обмеження прав виїхати з села в пошуках іншої роботи тощо. А з погляду того, що колгоспників тривалий час позбавляли прав одержувати паспорти, це вже була політична дискримінація працюючих в недержавних господарствах, а разом з ними також форми власності, в якій вони були зайняті.

Отже, при формальних відмінностях між різними формами власності, на яких розвивалося сільське господарство України в радянські часи, ця галузь фактично від початку до кінця функціонувала на засадах державної власності. З огляду на те, як вони реалізувалися на практиці, виправданим може бути висновок, що це був різновид політично і соціально деформованої державної власності, як однієї з найважливіших причин поступового прояву кризових явищ у галузі.

Можна допускати, що вони зумовлювались не лише державною формою власності як такою, але й невмінням або небажанням політичної влади тодішньої країни відшукати у такій формі можливості ефективнішого використання усього того, що за пев-

них умов могло бути корисним і прийнятним для досягнення кращого соціально-економічного результату. Але це тільки припущення, яке не може бути визначальним критерієм оцінки тих форм державної і одержавленої власності у сільському господарстві у радянські часи.

Достатньо обґрунтованим може бути висновок: оскільки кризові процеси і явища у цій галузі економіки України в останні роки існування Радянського Союзу набули прискорення і поглиблення, то все очевиднішим ставало те, що у системі реформувань мали відбуватися зміни у сільському господарстві, одне з визначальних місць повинно належати глибокому перегляду відносин власності, переведенню їх на прогресивніші засади, які виправдали себе у світовій практиці. З цих міркувань здійснювані перетворення у відносинах власності у сільськогосподарській галузі України слід розглядати як такі, що стали результатом її логічного розвитку в нових умовах.

1.6. СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ З ПОГЛЯДУ ПРІОРИТЕТІВ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Багатоаспектність аграрних відносин зумовлює формування низки пріоритетів, які охоплюють кілька груп: політичні, соціальні, економічні.

Політичні пріоритети покликані забезпечити доведення аграрних перетворень до логічного завершення і забезпечити їх повну незворотність. Економічні (соціально-економічні) інтереси в єдності з політичними основним своїм завданням мають переведення сільського господарства на принципово інші, порівняно з тими, що існували у Радянському Союзі і мають місце зараз, засади функціонування і досягнення світових показників розвитку. Основним завданням соціальних інтересів є відновлення втрачених в останні роки соціальних надбань, які мали селяни в останні радянські роки. Ці надбання не у всьому задовольняли запити селян, але на тлі нинішніх негараздів видаються вагомими. Подальший розвиток соціальних інтересів має забезпечити виведення соціальної сфери українського села на істотно вищий

рівень. За всієї важливості вони зможуть виконати своє цільове призначення лише за умови, якщо підпорядковуватимуться гарантуванню забезпечення найвищих інтересів селянства взагалі й кожного селянина зокрема з приводу володіння і розпорядження землею, права набуття власності на інші засоби та результати виробництва, щоб будувати своє життя так, як найкраще для нього та його сім'ї.

Як свідчить світова практика, в аграрних відносинах своєрідною несучою конструкцією є соціально-економічний або й політичний тандем "селянин-земля". В аграрних відносинах вони йдуть поруч, виконують споріднену функцію – забезпечення високого рівня життя і побуту селянина, досягнення якомога кращих результатів господарювання, забезпечення надійного розвитку агропродовольчого сектора економіки. І якщо серцевиною аграрної реформи визначають земельну реформу, то з таким же переконанням має сприйматися те, що визначальним і в аграрній, і в земельній реформах є *інтерес селянина*. Можна б сказати – землевласника, але, по-перше, не завжди селянин є власником землі (особливо ним він не був у колишньому Радянському Союзі і поки що лише починає ставати ним у сучасній Україні), а переважно обмежується працею на землі, і, по-друге, у світі має місце практика, коли не всі, хто працює на землі, прагне мати її у власності.

Отже, єдино вірно виходити з того, що пріоритет залишається за селянином. Насамперед тому, що для селянина важливими є якість землі, спосіб обробітку та віддача від неї. По-друге, лише селянин може надати сільськогосподарським землям виробничої соціально-економічної суті. То ж є більше ніж достатньо підстав виходити з того, що селянський інтерес у формуванні та реалізації аграрних відносин у сучасній аграрній реформі в Україні є визначальним. На цій основі формується і проявляється на практиці винятково важлива соціально-економічна категорія з її політичним підтекстом – селянським питанням.

У найбільш загальному розумінні вона *охоплює політико-правові та соціально-економічні аспекти вирішення і практичної реалізації сукупності питань, спрямованих на задоволення інте-*

ресів селянина, незалежно від того, чи супроводжують вони його все життя, чи проявляються у процесі реформи. Як підтверджує історичний досвід, селянське питання поставало у всі часи перед усіма народами і країнами. Кожна країна вирішує його у свій спосіб з урахуванням особливостей і потреб кожного наступного етапу її суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку.

Історія дає багато підтверджень спроможності все більшої кількості держав вирішувати селянське питання відповідно до вимог підпорядкованості напрямів і механізмів його розв'язання інтересам селян при обов'язковому врахуванні історичних традицій розвитку сільського господарства, менталітету селян, їх бажання господарювати на землі виключно за своїм вибором.

Винятково важливо, що саме такий спосіб вирішення селянського питання обрала Україна. Він передбачає передачу землі без викупу громадянам країни, в першу чергу селянам, роздержавлення колгоспів, гарантування селянам права власності на землю і майно, створення умов для розвитку у сільському господарстві різноукладності й утвердження приватного сектора, вільного вибору кожним селянином прийнятних для нього форм власності й господарювання, розпоряджання результатами праці. Тут все важливе, але чи не *найважливішим є гарантування свободи вибору не селянству взагалі, а кожному конкретному селянинові зокрема*¹. Це після всього пережитого селянами настільки незвичайне для них соціально-економічне і політичне явище, що далеко не всі з них поспішають скористатися своїм правом вибору, а дехто ще й досі не вірить в незворотність такої акції.

Відповідь на питання, чому політична влада так легко пішла на сучасне реформування сільського господарства, може бути досить простою: по-іншому вона не могла зробити. Політична незалежність України багато втратила б в очах селян, якби нові державні структури зберегли все без змін, не давши селянам надій на вільне господарювання на землі. Мас місце й інше пояснення: новій владі все дісталось даремно, тому й не жаль розда-

¹ Юрчишин В.В. Аграрні перетворення в Україні: небезальтернативний погляд на проблему. – К.: ІАЕ, 1999. – С. 86.

вати його безоплатно. Це глибока політична помилка: Україна не одержала нічого безоплатно від Радянського Союзу, а повернула своєму народові те, що ним же створене. Україна є його безпосередньою спадкоємницею і тому має право використовувати і розпоряджатися ним на власний розсуд.

Як результат, в Україні розвивається і поступово утверджується ніким не нав'язувана радикалізація соціально-економічних відносин на селі. Вони вже мають порівняно добре напрацьовану політико-правову базу, але поки що не дають обіцяної селянам і очікуваної ними соціально-економічної віддачі, та все ж майбутнє за ними.

Все це вказує на все ширше сприйняття в країні *визначального місця селянського питання в усій системі сучасних аграрних відносин. Воно розглядається як найважливіша методологічна підвалина, на якій повинні вирішуватися всі без винятку питання аграрних перетворень і здійснюватися аграрна реформа в її найширшому розумінні.*

У практичному відношенні це повинно означати безумовне підпорядкування аграрних перетворень інтересам кожного окремо взятого селянина і селянства в цілому. У свою чергу, за висновком академіка В.В. Юрчишина, воно означає, що у системі "селянин – держава" пріоритетним є інтерес селянина¹. Інтерес же держави є похідним від нього. Це не протиставлення інтересів, не спроба применшити значення інтересів держави, а лише переконаність у тому, що сучасні аграрні перетворення повинні остаточно подолати практику, започатковану у радянські часи, коли держава, проголошуючи політичні гасла, ставила сільське господарство в надважкі умови. На цій підставі формується ситуація, за якої селянське питання з площини декларувань переходить в реальну площину.

З огляду на виняткову важливість вирішення селянського питання його потрібно розглядати не лише із соціально-еконо-

¹ Такий підхід повніше розглянуто у науковій доповіді "Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України" // За ред. акад. НАНУ і УААН І.І. Лукінова та акад. УААН П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 48.

мічних, але й із політичних позицій. Його політичний аспект зумовлюється кількома обставинами, основними з яких є такі:

- вирішення належним чином проблеми розвитку сільського господарства, всього агропродовольчого сектора економіки;
- вирішення на найсучасніших засадах селянського питання сприятиме довірі селян державній владі, вони сприйматимуть аграрну політику як таку, що відповідає їх реальним інтересам;
- будь-яке відставання з вирішенням селянського питання обов'язково матиме одним з наслідків негативний вплив на дієвість загальноекономічної політики.

Отже, опрацювання і розв'язання проблем, що стосуються селянського питання, має розцінюватися з позицій їх впливу не лише на характер і результативність аграрної політики, але й на вирішення інших, у тому числі загальнополітичних проблем. Це не є перебільшенням місця і ролі селянського питання у становленні державності України – це реальність, не рахуватися з якою було б глибокою помилкою.

1.7. СВОЄРІДНІСТЬ, РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ СУЧАСНОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Здійснювана в Україні аграрна реформа, як і будь-які інші глибокі соціально-економічні перетворення, являє собою винятково важливе і складне для практичної реалізації явище, від якості здійснення якого залежить, яким буде сільське господарство країни в оглядовій і більш віддаленій перспективі. Вона характеризується великою сукупністю політичних, правових, організаційних, економічних та соціальних ознак і рис, які розкривають її суть, цільове призначення та особливості здійснення. У сукупності перелічене формує притаманну даній реформі об'єктивну природу і проявляється на практиці залежно від соціально-економічної ситуації, в якій здійснюється реформа. В єдності такі риси і особливості, а також реальні обставини, що складаються у процесі реформування, зумовлюють своєрідність реалізації реформи, ступінь сприйняття її населенням і селянством зокрема, а в кінцевому рахунку – її соціально-економічну результативність.

Своєрідність сучасної аграрної реформи полягає насамперед у тому, що вона є першою, яка здійснюється в Україні після набуття нею політичної незалежності і просунулась далі порівняно з реформами в інших галузях економіки. Реформуванням нині тією чи іншою мірою охоплені всі виробничі та невиробничі сфери життєдіяльності. І якщо в даному випадку мова йде про аграрну реформу як про першу, то мається на увазі кілька обставин. Насамперед те, що практично всі елементи (складові) реформи в обмеженому вигляді були започатковані ще в роки радянської влади. Зокрема, реформування майнових відносин власності в колгоспах бере свій початок ще з 1989 року, коли в Науководослідному інституті економіки і організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера (нині – Інститут аграрної економіки УААН) вперше не лише в Україні, а в Радянському Союзі були відпрацьовані науково-методологічні та організаційно-методичні підходи до паювання майна колгоспів, і вже у 1990 році воно було проведене в кількох колгоспах різних областей України. Тоді ж почали активізуватися процеси перетворення колгоспів у агроформування інших типів (спільки селян, агрофірми тощо). Після цього у січні 1992 року Верховна Рада України прийняла Закон “Про форми власності на землю”, яким у країні поряд з державною власністю на землю вводилися як рівноправні з нею також колективна і приватна.

Крім того, аграрна реформа як перша в пострадянській Україні охоплювала собою всю сільськогосподарську галузь. Цим вона істотно відрізняється від реформувань в інших галузях, де вони були частковими й охоплювали переважно окремі виробництва. Це спричинило весь подальший хід реформи: якщо в інших галузях вона все ще знаходиться на стадії розвитку, то у сільському господарстві в організаційному відношенні вже в основному закінчена, а галузь перебуває в стадії пореформеного розвитку.

Ще один аспект аграрної реформи полягає у тому, що вона охоплює не лише безпосередньо сільське господарство, заради якого була започаткована, але й усі інші галузі агропромислового виробництва – заготівельно-переробні, обслуговуючі тощо. Тобто вона започаткувала глибоке реформування всієї агропродовольчої сфери країни, а оскільки розвивалася швидше порівняно з

іншими її складовими, то стала своєрідним прискорювачем радикалізації соціально-економічних відносин в агропромисловому комплексі.

Це дає підстави для висновку про ще одну особливість аграрної реформи: вона прискорила процеси реформування в агропромисловому комплексі. Охопивши другу і третю його сфери, вона не могла не поширитися і на ресурсозабезпечуючий блок АПК. Тобто, започаткувавшись як внутрішньогалузеве явище, реформа порівняно швидко переросла у глибоке реформування всієї агропродовольчої сфери економіки. Більше того, вона стала об'єктивною передумовою глибокого перегляду макроекономічних відносин у системі життєзабезпечення найважливішого і найбільшого блоку економіки.

Винятково важливий аспект своєрідності аграрної реформи полягає і в тому, що під її впливом повністю відійшла у минуле система господарювання, яка десятиріччями формувалася у сільському господарстві Радянського Союзу (а значить, і України) і яка навіть на початку реформи з політичних і соціально-економічних позицій вважалася непорушною. Внаслідок цього під впливом аграрної реформи сільськогосподарська галузь впритул підійшла до найпрогресивніших засад господарювання, покликаних подолати аграрну кризу, а в стратегічному плані забезпечити продовольчий достаток і вивести країну на рівень найбільш розвинутих в аграрному відношенні держав.

Аналіз своєрідності реформи дає підстави для висновку, що вона сформувалася під впливом одночасної дії кількох груп чинників. Одна з них об'єднує все те, що переходило в сучасне сільське господарство або певний час зберігалось в ньому з радянського минулого. Насамперед це переважання колективної форми власності, недостатній рівень розвинутої підприємництва тощо. Інша група чинників являє собою повну протилежність попередньої. Її найважливішою особливістю є поступове усвідомлення суспільством взагалі й селянами зокрема об'єктивності переведення сільського господарства на принципово нові засади розвитку. Іншими словами, якщо перша група чинників, які зумовлюють своєрідність реформи, несла на собі тягар минулого, то друга група всією своєю суттю спрямована в майбутнє.

Ще одна група чинників має у своїй основі характер здійснення реформи. Однією з найважливіших її ознак є співвідносіть усього, що, з одного боку, сприяє її успішному просуванню до поставленої мети, і того, що якоюсь мірою гальмує реформу. Якщо на початковому етапі переважали протидіючі чинники, які гальмували темпи здійснення реформи, то зараз на перше місце вийшли процеси і явища, які прискорюють і поглиблюють реформу, надають їй більшої чіткості та стратегічної спрямованості.

Своєрідність реформи уособлює найважливіші риси й особливості здійснення реформаційних перетворень. Одночасно з цим на неї впливають такі особливості, які в сукупності зумовлюють сучасний стан здійснення реформи з усіма її позитивними і негативними моментами та результативністю. Це дає підстави говорити про певну спорідненість критеріальних ознак, в якій кожна з них проявляється у притаманних їй характеристиках.

Є підстави вважати визначальною рисою реформи поступально політичний характер. Цим вона значно відрізняється від більшості інших реформ. Такий висновок ґрунтується на тому, що практично всі відомі реформи були політичними чи мали політичний підтекст. І все ж навіть за цих умов за рівнем політичного значення сучасна аграрна реформа істотно відрізняється від більшості попередніх. На відміну від реформ, які спрямовувалися на зміцнення політичного ладу, сучасна реформа має протилежне призначення – повністю зруйнувати політичний лад, який зробив її об'єктивно необхідною і сприяти формуванню та незворотному утвердженню принципово іншого політичного ладу.

У цьому відношенні вона має певну подібність з політичною реформою, яку у 1917 році більшовики здійснили в Росії. Основною і практично єдиною метою вони визначили повалення політичного ладу і заміну його іншою політичною системою. Але якщо аграрний аспект тодішнього політичного перевороту був лише однією серед інших його складових, то в даному випадку аграрна реформа здійснюється як самостійна політична акція.

Політичний аспект реформи проявляється також у великому протистоянні щодо нього різних політичних сил. Одні з них, переважно центристського і правоцентристського спрямування, є

політичні сили лівої, особливо ортодоксально лівої орієнтації були і залишаються її непримиренними противниками. Їм дуже довго вдавалося різними способами стримувати радикалізацію соціально-економічних відносин на селі, але врешті-решт вони зазнали на цьому шляху поразки, яка виявилась для них нищівною: повернути хід думок у минуле вони вже не в змозі.

Проте великий політичний опір, який ці сили чинили реформі, значно ускладнював її проведення. Насамперед тому, що надто повільно формувалася необхідна законодавча база, внаслідок чого в багатьох випадках правовою основою реформи ставали не закони України, як це повинно бути, а Укази Президента. І хоч проти них, як правило, активно виступали певні політичні сили, вони не могли припинити дію указів, які врешті-решт реалізувалися на практиці. На цій основі сформувалася ще одна неперевершена за значенням риса аграрної реформи: у тому, що вона хоч і з великими труднощами проклала собі дорогу, визначальна роль належить політичній волі Президента України, яку він реалізовував через низку відповідних указів.

Акцент на політичних аспектах сучасної аграрної реформи не означає щонайменшої недооцінки її соціально-економічного цільового призначення. Навпаки, саме така мета реформи, переведення сільського господарства на прогресивні, випробувані світовою практикою засади має визначальне значення. Акцент на особливе місце в реформі політичного чинника зроблений лише з метою виділити в ній його особливе місце.

У більш загальному відношенні політичний і соціально-економічний аспекти аграрної реформи мають розглядатися в єдності як такі, що можуть забезпечити її ефективне проведення та необхідну результативність лише за умови, якщо діятимуть в єдності і цілеспрямовано в обраному напрямку. У зв'язку з цим було б невиправдано оцінювати співвідносність цих аспектів з погляду, який з них більш, а який менш важливий. Вони виконують у реформі різні функції, і тому будь-які спроби виміряти їх "вагу" в ній не можуть навіть ставитись. Більш важливим є необхідність розглядати політичні та соціально-економічні аспекти реформи в єдності, в якій без політичного чинника реформи мог-

ло б не бути, а соціально-економічний чинник – як такий, що у своєрідній формі утверджує її політичне призначення.

Серед найважливіших рис реформи визначальною є її поступально новітній характер. Все, що відбувається у процесі реформи і формує її суть – нове, якого не було в радянські часи. Більш того, його не могло бути, оскільки тоді діяла зовсім інша, глибоко протилежна сучасній, так звана соціалістична влада з притаманними їй правовими, економічними, організаційними та іншими особливостями соціально-економічного розвитку.

У зв'язку з побудовою у пострадянській Україні істотно нового суспільно-політичного ладу реформаційні перетворення із самого початку набули радикальної суті. Це було настільки об'єктивно, що, незважаючи на певне або й повне неприйняття глибоких перетворень у процесі реформи, в ній вкорінювалися тенденції глибокого характеру. Вони поступово зміцнювалися, набували більш досконалих форм і утверджували реформу як таку. На цій основі сформувалася ще одна особливість реформи – радикальність. Вона з самого початку зароджувалася і упродовж усього наступного часу розвивалася шляхом глибокого докорінного перегляду усього того, що являло основу розвитку сільськогосподарства України у дореформений час.

У земельних відносинах здійснено перехід від державно-монопольної власності на землю до переважно приватної форми власності на неї. Винятково важливо, що це відбувалося за ініціативою найвищої державної влади, яка за власним почином відмовилась від нероздільного володіння і розпоряджання землею на користь передачі її громадянам країни безоплатно, без будь-якого викупу. Практично повна добровільна відмова держави від власності на землі сільськогосподарського призначення – унікальне явище у світовій практиці аграрних і земельних реформ, яке належним чином ще не оцінено.

Такими ж глибокими виявились перетворення у майнових відносинах власності в недержавних сільськогосподарських підприємствах, внаслідок яких все те, що в колгоспах вважалося неподільним, а в радгоспах – державним, стало власністю її членів (працівників). Не можна оминати того факту, що це сталося за

активної підтримки та сприяння офіційної державної влади. Вона не лише підтримала починання знизу щодо паювання майна колгоспів з розподілом його між їх членами пропорційно трудовому внескові кожного окремого колгоспника у колективне надбання, але й забезпечила роздержавлення майнової власності радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств з подальшою безоплатною передачею майна їх працівникам. Демонізація державної власності на землю і майно спричинила ситуацію, за якої держава вже не є найбільшим суб'єктом господарювання на селі, й передала відповідні функції своїм громадянам, у тому числі у найбільшій частині – селянам.

Радикальний характер реформи проявився також у порівняно швидкому (з історичного погляду) переході від державних радгоспів і одержавлених колгоспів (колективних сільськогосподарських підприємств) до агроформувань недержавного характеру: різного роду господарських товариств, кооперативів, фермерських господарств тощо. Це стало можливим також завдяки тому, що державна влада зайняла у цьому відношенні активну позицію на користь селян, а це у свою чергу стало найважливішим чинником переходу до таких форм господарювання на селі, які виправдали себе у світі.

Винятково важлива особливість сучасної аграрної реформи полягає в тому, що вона почалася знизу. За кілька десятиріч колгоспно-радгоспної системи переважна більшість селян настільки змиралася із своїм становищем, що не ставила активно питання щодо відмови від нього. Але у ряді випадків селяни вимагали перегляду характеру господарювання на селі. Це мало місце, як правило, в областях, які пізніше від інших стали на шлях колгоспного розвитку і в яких селяни ще пам'ятають господарювання на власній землі. Крім того, у переважній більшості областей у 80-х роках почали появлятися сільськогосподарські підприємства типу агрофірм, одержували розвиток заборонена в радянські часи оренда та деякі інші процеси, які виходили за межі чинного щодо колгоспів і радгоспів законодавства. Це також є одним із чинників, які сприяли усвідомленню необхідності реформування аграрних відносин.

Однією з передумов розвитку процесів реформування в аграрному секторі було також те, що на тодішній час певні відповідні напрацювання вже мала економічна, в тому числі аграрно-економічна, наука. І хоч вони лише започаткували наукове опрацювання проблеми їх розробка підтверджувала об'єктивний характер змін на селі.

Винятково важливою особливістю реформи слід вважати також те, що вона відбувається в умовах глибокої загальноекономічної кризи, яка, з одного боку, ускладнює аграрні перетворення, а з іншого – є однією з причин кризи в аграрному секторі економіки. Це зумовлює неоднозначне ставлення у суспільстві до селян, яке у своїх інтересах використовували політичні партії, що негативно ставились до реформи як такої і до механізмів її проведення. Проте і за цих обставин перетворення на селі відбуваються спокійно, без політичних конфліктів, що також слід вважати однією з найважливіших рис реформи.

Проте це не означає, що скрізь, завжди і в усьому реформа відбувається без ускладнень. Вони мають місце, але переважно з двох причин. Одна з них зумовлена великим опором значної частини керівників колективних сільськогосподарських підприємств, які під впливом реформи втрачали свої практично беззастережні можливості керувати підприємствами виключно на свій розсуд й у власних інтересах. Такий опір особливо посилювався після видання Президентом України Указу “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, коли керівники КСП відчули, що остаточно втрачають безмежну владу над селянами, а також права і можливості бути повними господарями на селі. Проте тверда лінія Президента України на реформування сільського господарства сприяла тому, що і цей етап реформи розвивається відповідно до його указу.

Здійснювана в Україні аграрна реформа настільки важлива і великомасштабна, що розглянуті вище риси й особливості не охоплюють всієї її своєрідності. Сукупність цих аспектів набагато ширша і варта спеціального дослідження. Проте найважливішим є те, що аграрна реформа як великомасштабне соціально-економічне явище утвердилась і довела свою незворотність, що є

надзвичайно важливим. Навіть в умовах, коли з багатьох причин вона ще не забезпечує очікуваної соціально-економічної віддачі, у все більшої частини селян поглиблюється усвідомлення того, що реформа була необхідною і здійснюється в їх інтересах. Як переконує дійсність, таке усвідомлення не всім дається однаково і тому ще не стало всеохоплюючим. Проте і за цих обставин достатньо підстав для висновку, що реформа вже перебуває на тому етапі, коли передача селянам землі, зміни на їх користь у майнових відносинах власності, гарантування їм прав вибору найбільш прийнятних для кожного селянина форм господарювання все очевидніше ставатимуть чинниками подолання аграрної кризи і виведення сільського господарства на якісно вищий рівень розвитку.

2. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ АГРАРНИХ РЕФОРМ У КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ

Вивчення історії розвитку аграрних відносин дає багатий матеріал для глибшого пізнання минулого сільського господарства взагалі та особливостей реформ у цій галузі в різні періоди, а також для використання кращого досвіду їх проведення при здійсненні сучасної реформи. Проте з історично зумовлених причин вивчення аграрних реформ, що мали місце в Україні як державі в минулому, практично неможливе. Це зумовлено тим, що до набуття політичної незалежності Україна не існувала як окрема держава в сучасних територіальних межах. Історично склалося так, що її окремі частини у різні часи належали різним країнам (Великому Князівству Литовському, Польщі, Австрії, Росії), які сільське господарство, а, отже, і реформи, підпорядковували власним інтересам.

Оскільки індивідуальні інтереси країн були різними, а підпорядковані їм частини України були територіально віддалені, про минуле з погляду аграрних реформ у ній можна говорити лише з позицій окремих соціально-економічних явищ, не пов'язаних ні суттю окремих реформ, ні з погляду механізмів їх здійснення, ні територіально. Кожна з таких реформ – це частковості, що мали місце в межах території сучасної України. У зв'язку з цим, з історичного погляду, виправдано вести мову про аграрні реформи не в Україні взагалі, а як про такі, що відбувалися у різних регіонах України. Вважаємо, що така постановка питання історично більш виправдана.

У зв'язку з тим, що всебічне вивчення історії аграрних реформ в Україні не є метою і завданням даного дослідження, в ньому розглянуто лише деякі аспекти й узагальнення, що стосуються Карпатського регіону.

2.1. ОГЛЯД АГРАРНИХ РЕФОРМ У ГАЛИЧИНІ В ПЕРІОД ЇЇ ПЕРЕБУВАННЯ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ

Реформи в Галичині були започатковані у 1772–1789 рр. ерцгерцогинею Австрії Марією-Терезією та імператором Йосифом II. До цього у XV–XVIII століттях Галичина перебувала під владою Польщі, а з часом, внаслідок її поділу, перейшла до Австрії. На той час у сільськогосподарському відношенні вона знаходилась у такому глибокому занепаді, а селяни були настільки знедолені, що імператор Австрії Йосиф II, ознайомившись зі станом сільського господарства і становищем селян Галичини, повідомляв Марії-Терезії, що селянин – це нещасне створіння, яке, існуючи фізично, нічого, крім образу людини, більше не має¹. У цьому не було ніякого перебільшення, і якщо вже імператорська сім'я робила такий висновок, це означало, що селянство Галичини було доведене до нелюдського рівня існування.

Економічна відсталість Галичини спонукала австрійську монархію до економічних реформ. Розглядаючи з монархічних інтересів селянина в першу чергу як платника податків і потенційного солдата², влада дещо обмежила привілеї шляхти шляхом врегулювання панщинних і земельних відносин між шляхтою та кріпосними, перетворення селян у підданих держави. З цією метою у 1772 р. були розроблені державні заходи щодо зменшення влади шляхти і захисту від неї селян. Для досягнення цієї мети всі землевласники у примусовому порядку повинні були засіяти поля, а також забезпечити насінням селян, які не мали чим сіяти. Були анульовані всі приватні збори за продаж селянами товарів.

Але й після цього польська шляхта, в руках якої зосереджувалась основна частка земель і лісів і яка розглядала селян як підневільну і безправну робочу силу, продовжувала щодо селянства політику знущань і свавілля. Вона безкарно накладала на селян збори, повинності, різні штрафи, не встановлювані монар-

¹ Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. – С. 18.

² Там само. – С. 132.

хічною владою Австрії, змушувала їх відбувати панщину у неділю та у святкові дні, катувала без спеціального присуду¹.

У зв'язку з цим імператриця Марія-Терезія видала у 1775 р. патент для Галичини, який передбачав обмежити свавілля шляхти щодо селян і змусити її дотримуватись встановлюваних владою законів. Але і за цих обставин патент мав обмежений характер і не повністю позбавляв шляхту можливості знущатися над селянством. Це підтверджується, зокрема, тим, що за галицькими панами зберігалось право верховної влади над селянином, хоч згідно з контрактом він не розглядався як власник селянського землеволодіння.

Це було важливим кроком монархії на шляху оберігання селянства від подальшого розорення і сприяння піднесенню сільського господарства Галичини. І хоч визначальним при цьому був не стільки інтерес селянина, скільки насамперед держави з метою одержання нею більших сум податків, такі заходи дещо полегшували долю селян і створювали умови для розвитку селянських господарств. На це був спрямований також австрійський патент 1782 р., яким скасовувалась особиста кріпосна залежність селян шляхом надання їм елементарних громадянських прав.

Важливою складовою економічної реформи Австрії було прийняття у 1786 р. для Галичини “Роботпатенту” – своєрідного кодексу аграрних відносин, що діяв до 1848 року. Ним передбачалися:

- диференційована панщина та інші повинності для підданих залежно від кількості землі у користуванні. Максимальний розмір панщинних повинностей не міг перевищувати 156 днів на рік, мінімальний – 12 днів;
- тривалість робочого дня від 1 квітня до 30 вересня не повинна перевищувати 12 годин, а з 1 жовтня до 31 березня – 8 годин;
- виконання всіх робіт та послуг для панського двору тільки за рахунок панщини;
- заборона примусу підданих виконувати роботу за плату понад панщинні повинності;

¹ Там само. – С. 133.

- скасування монополії двору на купівлю у селян меду, во-ску, жирів, льону, коноплі тощо. Селяни мали право вільного продажу продуктів власного господарства;

- скасування торговельних зборів при продажу продуктів на ринку, а також примушування селян купувати продукти у дворі, особливо зіпсовані;

- всі піддані повинні бути слухняними і точно виконувати передбачені повинності;

- заборона всім земельним власникам роздрібнювати або добровільно поділяти землі підданих.

Відповідно до патенту наділ землі селянина міг переходити від одного до іншого без поділу на частини. Однак патент не передбачав спадкового права селянина на землю. Поміщик міг вигнати селянина із землі й передати її іншому, не поділяючи на частини¹.

Ще одним заходом австрійської влади було оголошення земель, що на 1 листопада 1786 р. перебували у користуванні селян, навечно селянськими (рустикальними). Заборонялось використовувати ці землі для власних потреб і замінювати їх на інші землі. Таким чином були закладені основи сталого селянського землекористування, що повинно було забезпечити підвищення продуктивності землеробства².

Об'єктивною необхідністю вирішення земельного питання були надзвичайно складні умови життя селян Східної Галичини, залишені у спадок від австрійської монархії. Майже половина ріллі та пасовищ, більша частина лісів краю знаходились у власності поміщиків, церкви, тоді як дві третини селянських господарств були дрібноземельними або безземельними. Селяни боролись за справедливий поділ землі, за ліквідацію землеволодіння поміщиків, проте успіху у цій справі не мали.

Завершальним заходом економічної реформи австрійської монархії було обнародування в 1789 р. "Урбаріального патенту". Відповідно до цього акта селянські повинності встановлювалися

¹ Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К., 1959. – С. 140.

² Там само.

пропорційно до кількості землі, що була у користуванні. Всі державні панщинні, чиншові та інші повинності в Австрії не повинні перевищувати 30% загального доходу від селянської землі. Розмір державного податку не міг перевищувати 12,2% суми селянських доходів, а урбаріальні повинності – 17,8%. Для Галичини була зменшена норма державного податку – 8,3% селянських доходів від землі. Цим актом більше двох третин продукції землеробства залишалися у руках виробника, що стимулювало працю селянина. Єдиним критерієм визначення повинностей мали стати гроші¹.

Здійснюючи економічні реформи, австрійська влада ставила за мету ослабити польську шляхту, значно позбавивши її влади над селянами, але одночасно утримати її як опору трону. Тому, частково звільняючи селян від свавілля шляхти, монархічна влада не давала їм повної незалежності².

Найважливіші заходи економічної реформи австрійської монархії в Галичині, якими передбачались скасування кріпосної залежності, обмеження та нормування панщини, заборона непоромованих повинностей і поборів із селян, оголошення частини земель навечно селянськими тощо, не робили селян вільними. Вони залишалися кріпаками, прикріпленим до землі, яку не могли ні заставити, ні продати.

2.2. СПРОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ³

Надаючи великого значення сільському господарству і враховуючи його дуже низький рівень розвитку, а також збіднілість переважної частини західно-українського селянства, уряд Західно-

¹ Там само, – С. 145.

² Там само, – С. 164.

³ При написанні цієї частини використані матеріали з книги Тищика Б.Й. та Вівчаренка О.А. "Західно-Українська Народна Республіка (1918-1923)". До 75-річчя утворення і діяльності. Коломия: Світ, 1993. – 120 с.

Української Народної Республіки одним із перших своїх актів започаткував проведення земельної реформи. Для цього була створена спеціальна земельна комісія, яка розглядала всі земельні питання, а також проекти законів про земельну реформу. Закон про земельну реформу був ухвалений Українською Національною Радою 14 квітня 1919 р. Ним проголошувалось бажання уряду Західно-Української Народної Республіки наділити землю всіх селян, які або зовсім не мали землі, або яким її не вистачало для забезпечення проживання родин. Це із самого початку доводило, що земельна реформа мала здійснюватися в інтересах найбідніших верств сільського населення, яке сприйняло її схвально.

Через відсутність вільних земель, які можна було б наділити селянам, законом передбачалася конфіскація земель поміщицьких, фундаційних, монастирських, єпископських та церковних. Поряд з цим конфіскації підлягали землі, набуті їх власниками для спекуляції, а також тих власників чи користувачів, які не обробляли її своїми силами. Конфісковувалися також землі, площа яких перевищувала гранично визначені розміри. Конфісковані землі набували статусу державних, тобто вони становили земельний фонд Західно-Української Народної Республіки, а для того щоб він не залишився без нагляду, було визначено, що таким землям до їх розподілу між селянами повинні управляти обласні, повітові та громадські комісії. Винятково важливо, що за даним законом, розподіл конфіскованої землі мали здійснювати спеціально обрані мешканцями громад громадські комісії.

Особливість закону полягала у виділенні земель усім бажаним у такій черговості:

- воїни-інваліди, що втратили здоров'я у війнах, які провадила Українська Народна Республіка;
- вдови і сироти тих, що загинули у цих війнах або внаслідок їх;
- воїни-інваліди світової війни 1914–1918 рр.;
- сироти і вдови, батьки і чоловіки яких загинули у цій війні або внаслідок неї;
- сироти і вдови невоєнних осіб;
- інші безземельні і дрібноземельні рільники.

Одночасно з цим частина створеного внаслідок конфіскації фонду земель за рішенням обласної земельної комісії залишалася у віданні держави для потреб земельно-громадського господарства, для передачі громадянам, для організації економічних, культурних та добродійних заходів. На цих землях могли також створюватися взірцеві господарства та рільничі школи. Громади одержували у свою власність пасовища і полонини, що не були до проведення реформи у власності селян чи церкви.

У законі про земельну реформу чітко визначався статус лісів і водойм. Ним передбачалося, що основна частина лісів переходила у власність і безпосереднє підпорядкування Західно-Української Народної Республіки і розподілу не підлягала. У приватній власності могли перебувати лише ті ліси, які не входили до лісового комплексу. Водойми (ставки, озера, болота), крім суходільних і сплавних річок, передавалися у власність громад.

З метою запобігання неправомірних дій, які могли мати місце при проведенні реформи, передбачалася відповідальність населення за самовільне захоплення земель, їх поділ, нищення лісів, будинків, інвентарю, сільськогосподарської продукції.

Отже, незважаючи на складність умов, у яких працював уряд Західно-Української Народної Республіки, закон про земельну реформу був достатньо чіткий. У ньому були порівняно повно відображені найважливіші вихідні засади здійснення аграрної реформи. Закон у своїй основі був демократичним, але з незалежних від державної влади Західно-Української Народної Республіки причин він не був практично реалізований: внаслідок рішення ради послів Антанти Галичину анексувала Польща, під владою якої вона перебувала до 1939 р.

2.3. ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА 1919–1938 РОКІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

На час окупації Польщею Східної Галичини в її селах спостерігалася складна соціально-політична обстановка, яка формувалася під впливом селянського руху у польських та західно-українських селах за ліквідацію феодально-кріпосницьких пере-

житків шляхом революційного розв'язання аграрного питання¹. Щоб не допустити цього, сейм Польщі 10 липня 1919 р. схвалив "Основи земельної реформи", якими передбачалося створення такого аграрного устрою, основою якого були б міцні та здатні до інтенсивного виробництва селянські господарства, що ґрунтувалися б на приватній власності². Проте, як показав подальший розвиток подій, аграрні проблеми не вирішувалися, а лише створювалася видимість цього.

Політична ситуація у польських і західно-українських селах ускладнювалася. Під впливом подій 15 липня 1920 р. сейм Польщі прийняв закон про виконання земельної реформи, а в грудні 1925 р. – закон про парцеляцію і осадництво. Цими законами закріплювався розвиток осадництва, яке полягало у глибокому проникненні у сільське господарство Західної України вихідців із Польщі. Саме це стало основою польської політики щодо українського селянства і прискорення польської колонізації західно-українських, у тому числі галицьких, земель.

Польські колоністи осідали у Східній Галичині переважно на кращих землях поблизу міст, а також біля важливих шляхів сполучення.

Військових осадників забезпечували землею, інвентарем і житлом за рахунок держави, а цивільні колоністи під час парцеляції самі купували землю та інші цінності за ринковими цінами³. До 1923 р. польські осадники колонізували у Східній Галичині 200 тис. га землі⁴. Поряд з військовими осадниками у Східній Галичині поселилися цивільні колоністи, у першу чергу селяни.

¹ Васюта І.К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. – Львів: Вид. Львів. ун-ту, 1971. – С. 31.

² Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – Львів: Вид. об'єднання "Вища школа", 1978. – С.13.

³ Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – С. 29.

⁴ Васюта І.К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. – С. 32.

Польськими законами передбачалося, що інваліди і солдати польської армії, які особливо проявили себе у воєнних діях, а також добровольці, які служили у фронтових частинах, одержували землю безкоштовно з державного фонду. Для організації господарств їм також безоплатно надавалися будівельні матеріали та інвентар. Інші учасники війни мали можливість купувати землю на пільгових умовах.

У трьох воєводствах Східної Галичини до 1934 р. було організовано 756 осадницьких поселень, які об'єднували 14,8 тис. господарств із площею землі 81, 9 тис. га¹.

Незважаючи на одержання осадниками у Східній Галичині кращих земель, їх вигідне розміщення, а також великі видатки держави на організацію цих господарств, очікуваних результатів колонізація не дала. Багато польських селян, які стали осадниками у Східній Галичині, потрапили у боргові зобов'язання і не могли самостійно господарювати².

Здійснювана Польщею аграрна реформа була вигідною насамперед для великих землевласників і погіршила становище малоземельного селянства.

Приріст виробництва найшвидшими темпами відбувався у поміщицьких та куркульських господарствах за рахунок культур, які мали промислове значення. У 1921–1928 рр. посіви кукурудзи збільшились на 22%, картоплі – на 4,3%³. Збільшення посівних площ під цими культурами зумовлювалося розвитком продуктивного тваринництва, а також потребами переробки їх на спирт. Розширювалися також посіви інших зернових культур, льону-волокна, коноплі, цукрових буряків та ін. Поблизу міст та промислових центрів набувало розвитку промислове садівництво, а також торгове городництво, яким займалися здебільшого поміщики та куркулі. Розширювалися також посіви трав і кормових культур, вони служили кормом для відгодівлі тварин, та як зелене угноєння для ґрунтів за рахунок вирощування люпину.

¹ Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – С. 31.

² Там само. – С. 39.

³ Там само. – С. 44.

Розвиток землеробства ґрунтувався на використанні техніки, сортового насіння, добрив, а також агротехнічних заходів. Поміщики та заможні селяни почали активно використовувати плуги, сівалки, жатки, культиватори, залізні борони, валки, парові молотарки та інші знаряддя механічного обробітку землі. Для бідних же селян використання дорогих машин, мінеральних добрив на клаткиках землі з великим черезсмужжям і вузькосмужжям було недоступним і не вигідним.

Отже, земельна реформа, з одного боку, зміцнила економічну силу поміщиків і куркулів, а з іншого – майже не вплинула на культуру землеробства основної маси селян.

Руйнівна криза перевиробництва у промисловості, що розпочалася у 1929 р., негативно вплинула на розвиток сільського господарства. Це проявилось у спаді цін на сільськогосподарську продукцію при одночасному зростанні цін на промислові товари, збільшенні податків, розміру орендної плати, процентної ставки за кредит, рості безробіття, зниженні рентабельності господарств, високій заборгованості сільського господарства¹.

Занепад розвитку сільського господарства зменшив попит на машини та знаряддя, які вироблялися промисловими підприємствами. Однак ціни на промислові товари утримувалися високими, а на сільськогосподарські – скорочувалися.

Криза також вплинула на скорочення застосування у сільському господарстві мінеральних добрив. Наприклад, у Станіславському воєводстві Східної Галичини (нинішня Івано-Франківська область) у 1928 р. вносилося 12,6 тис. т добрив, а в 1934 р. – лише 2,6 тис. т, або в 4,8 рази менше². Внаслідок цього витрати виробництва у розрахунку на 1 га земельної площі у селянських господарствах за 1933–1934 рр. зменшилися проти 1928–1929 рр. на 59,9%, а чистий дохід знизився на 75,8%³.

Глибока аграрна криза в Західній Україні в умовах колоніального гноблення тривала до 1935 р. Наступний період розвитку

¹ Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – С. 51.

² Там само. – С. 52

³ Там само. – С. 55.

сільського господарства у Східній Галичині характеризується деяким його піднесенням і підвищенням ефективності. Зокрема, у 1934–1938 рр. порівняно з 1929–1933 рр. збільшився валовий збір зерна (на 7%) і в більших обсягах – картоплі (29,3%). Водночас на 17,2% зменшилось виробництво цукрових буряків¹.

Нерівномірно розвивались також тваринницькі галузі. Порівняно з 1929 р. у 1938 р. поголів'я великої рогатої худоби збільшилось на 14,4%, свиней – на 15,8, овець і кіз – на 60,5%; поголів'я коней зменшилось на 9,8%². Найбільший приріст поголів'я овець і кіз зумовлювався тим, що незаможний селянин не мав можливості утримувати коня і корову, і, щоб прогодувати сім'ю і забезпечити себе одягом домашнього виробництва, вимушений був розводити кіз та овець, які давали молоко, вовну, шкіру.

Тваринництво у поміщицьких та куркульських господарствах мало товарний характер, а в більшості господарств селян – споживчий. Селяни використовували продукцію в основному для власного споживання, а також для сплати податків та поборів.

Узагальнення наслідків колонізації Галичини Польщею дає підстави для висновку, що, які реформи вона не проводила б, вони були на користь українських і польських поміщиків та куркулів і обмежували можливості ефективного розвитку селян. Майнове розшарування між цими категоріями зайнятих у сільському господарстві поглиблювалося на користь багатих верств населення.

2.4. АГРАРНІ РЕФОРМИ У ЗАКАРПАТТІ

Досліджуючи реформу, здійснену ерцгерцогинею Австрії Марією-Терезою в 1767–1775 рр. щодо Закарпаття, М.А. Лендел зробив висновок, що хоч вона (реформа) передбачала дещо обмежити феодальну експлуатацію селян, але архівні матеріали свідчать про зворотне: внаслідок реформи селяни краю втратили

¹ Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – С. 56.

² Розраховано за даними того ж джерела. – С. 58.

значну частину земель і мали її менше, ніж до урбарію, а феодално-абсолютистське панування ще більше зміцніло. На підтвердження він наводить дані про те, що пограбування селян у процесі урбаріального землевпорядкування відбувалося також після реформи 1848 року і в наступні роки. Зокрема, на той час 15230 урбаріальних (поміщицьких, державних, монастирських) селян мали лише 17% ріллі і 19% усіх сіножатей краю, а більша частина земельних володінь наприкінці ХІХ–ХХ ст. була зосереджена у німецьких, угорських, румунських і українських поміщиків. На підставі цього автор зробив висновок: оскільки реформа проводилась угорським урядом на користь поміщиків і заможних селян, аграрне питання не могло бути розв'язане¹. Це підтверджується також тим, що в низинних районах Закарпаття було збережене поміщицьке землеволодіння, а гірські полонинські випаси потрапили до рук перекупників-орендарів, внаслідок чого доступ до них селянам обходився дуже дорого, розвивалося малоземелля, аграрне перенаселення².

Внаслідок цього в Закарпатті ні аграрна реформа, викликана буржуазною революцією 1848 року, ні скасування кріпосного права не поліпшили становище основної маси селян. До початку ХХ ст. понад 90 тис. селянських сімей існували, головним чином, за рахунок роботи за наймом у поміщицьких мастках, в орендарів, куркулів, у господарствах монастирів. У зв'язку з цим суперечності між селянами і поміщиками дедалі загострювалися, на селі виникали численні страйки, заворушення³.

Важливим кроком у розвитку аграрних відносин в Закарпатті могло стати проголошення мирним шляхом Угорської радянської республіки, коли протягом трьох днів у всій країні, у тому числі в Закарпатті була встановлена влада рад. Серед інших законодавчих актів, прийнятих нею щодо сільського господарства, важливим був декрет Револуційної Урядової Ради (квітень 1919 р.) про націоналізацію поміщицьких володінь. Він, зокрема,

¹ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 91–92.

² Там само. – С. 92–93.

³ Там само.

передбачав передачу всієї землі Угорщини (а, отже, і Закарпаття) у власність трудящих. Встановлювалося, що володіти землею може лише той, хто працює на ній. Всі маєтки площею понад 100 хольдів разом з майном, реманентом та переробними підприємствами без будь-якого викупу оголошувалися власністю держави. При цьому поміщицькі землі та реманент, які переходили у колективну власність, не розподілялися між окремими особами або їх групами, а передавалися сільськогосподарському пролетаріату з метою організації виробничих кооперативів¹.

Істотно інший підхід був щодо дрібних селянських господарств: вони з будинками і підсобними будівлями залишалися в особистому користуванні їх власників².

Половинчастість такої аграрної реформи, доповнена короткотерміновим (лише 40 днів) періодом існування радянської влади в Закарпатті, не могла вирішити всієї сукупності аграрних питань. І тому, як зазначає М.А. Лендел, з посиланням на І. Гранчака і В. Приходька, більшість заходів являла собою механічне перенесення політики радянської Росії в Угорщину і Закарпаття³.

Аграрна реформа в Закарпатті продовжувалася також після включення його у вересні 1919 року до складу Чехословаччини. Серед інших заходів передбачалося відчуження від великих маєтків понад 100 тис. га землі з наступним її продажем безземельним і малоземельним селянам. У 1920–1923 рр. з 200 тис. га земель було продано лише 31 тис. га, з яких бідняки і середняки змогли придбати лише четверту частину, решта ж перейшла у володіння держави, а з часом – до чеських колоністів та місцевої буржуазії⁴.

¹ Усенко В.В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917–1919 рр. – Київ, 1995. – С. 94.

² Там само.

³ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність, 1999. – С. 96.

⁴ Там само. – С. 97.

Негативний вплив на розвиток сільського господарства Закарпаття мала його окупація Угорщиною. Наслідком гортівської "ревізії аграрної реформи" стало вигнання із земель 19939 селян і передача 7464 хольдів угідь 58 поміщикам. Половина всього сільського населення краю мала лише 1% орної землі, тоді як 50% угідь перебувало в руках 241 поміщика, кожний з яких володів понад 1 тис. кадастрових хольдов землі¹.

Винятково важливим для розвитку аграрних відносин стало визволення у жовтні 1944 року краю від угорсько-фашистської окупації і створення 26 листопада того ж року Народної Ради Закарпатської України. Тоді ж з'їзд Народних комітетів прийняв Постанову "Про наділення селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом". Нею конфісковувалися всі землі та помістя, що належали мадярським і німецьким поміщикам та ворогам народу, які втекли разом з німецькими загарбниками, і передача їх в особисту власність безземельним і малоземельним селянам, а також робітникам і службовцям під особисті городи². Наступним кроком у розвитку аграрної реформи в Закарпатті був декрет Народної Ради Закарпатської України від 15 грудня 1945 року, який передбачав заходи щодо передачі землі трудящим селянам у безстрокове і безплатне користування³.

У сукупності такі дії для закарпатського селянства були багатобічними. Проте із сучасних позицій важко оцінювати, як складалась би ситуація надалі, оскільки у 1946-1950 рр. у краї розгорнулася суцільна колективізація з усіма наступними наслідками.

¹ Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність, 1999. – С. 99.

² Там само. – С. 100.

³ Там само. – С. 101.

3. КАРПАТСЬКИЙ РЕГІОН З ПОГЛЯДУ РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

3.1. ПРИРОДНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГІОНУ

У тлумачному словнику української мови регіон визначається як “певна територіальна одиниця (район, область, зона), що вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (географічними, геологічними, етнографічними, економічними і т.ін.)”¹.

Автор поділяє думку Ф.Д. Заставного², Є.П. Кочана, М.О. Ковтонюка, М.О. Петриги³, Г.Д. Гуцуляка⁴ та ін., які вважають об’єктивною потребу перегляду внутрішньодержавного поділу праці, нових територіально-виробничих комплексів, вільних економічних зон та нових ринкових структур у зв’язку із набуттям Україною політичної незалежності та переходом до ринкових відносин⁵. Як шлях до цього вони запропонували переглянути адміністративно-територіальний поділ України і деталізувати внутрішньодержавне економічне районування. Ними запропоновано сформувати дев’ять внутрішньодержавних економічних регіонів: Донецький (Луганська і Донецька області), Придніпровський (Дніпропетровська і Запорізька), Північно-Східний (Полтав-

¹ Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. 3 том. – К.: Аконіт, 1999. – С. 885.

² Заставний Ф.Д. Географія України: у 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – С. 350–379.

³ Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є.П.Кочан, М.О. Ковтонюк, М.О.Петрига та ін.; За ред. Є.П.Кочана. – К.: Вища шк., 1998. – 375 с.

⁴ Гуцуляк Г.Д. Земельно-ресурсний потенціал карпатського регіону. – Львів: Світ, 1991. – 12 с.

⁵ Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки / За ред. д-ра. екон. наук, проф., акад. АН Вищої школи України І.Р. Михасюка / Львівський національний університет ім. І.Франка, Львів: Українські технології, 1999. – 640 с.

ська, Сумська і Харківська), Центральньо-Поліський (Житомирська, Київська і Чернігівська), Причорноморський (АР Крим, Миколаївська, Одеська і Херсонська), Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька), Подільський (Вінницька, Тернопільська і Хмельницька), Центральньо-Український (Кіровоградська і Черкаська), Західно-Волинський (Волинська і Рівненська).

Об'єктом нашого дослідження є Карпатський регіон, у якому розвиток сільського господарства та формування різноукладності зумовлені певними особливостями. Найважливішими з них є такі: географічне розташування регіону; своєрідність природно-ресурсного потенціалу, природно-кліматичних та рекреаційних умов; демографічні особливості; співвідношення розвитку суспільного та присадибного секторів у сільському господарстві; розвиток соціальної інфраструктури.

Регіон розташований у центрі Європи, на межі її середньої та східної частин. В Україні регіон розміщений на крайньому заході країни і межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою, а також з областями: Рівненською, Волинською, Хмельницькою, Тернопільською та Вінницькою. Загальна площа регіону – 56,6 тис. км. кв. (9,4% території України). Його населення на початок 1999 р. становило 6412 тис. чол. (12,8% населення України), у тому числі сільського – 3218,6 тис. чол. (20%), що є однією з найважливіших особливостей регіону – висока, порівняно з іншими регіонами, густина населення, а також підвищена частка осіб, які проживають у сільській місцевості.

Регіон має вигідне географічно-транспортне положення. Він знаходиться на перехресті міжнародних залізничних, трубопроводних, електричних артерій : залізниць Київ – Львів – Прага, Київ – Львів – Краків, Варшава – Перемишль – Львів – Бухарест; газопроводів Уренгой – Помари – Ужгород, Оренбург – Західний кордон¹.

¹ Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є.П. Кочан, М.О. Ковтонюк, М.О. Петрига та ін.; За ред. Є.П. Кочана. – К.: Вища шк., 1998. – 375 с.

За висновком В. Кравціва і П. Жука, територія Карпатського регіону на етапі становлення державності України та її виходу на світову арену має унікальні можливості стати своєрідним полігоном, в якому ефективна державна економічна політика може вигідно поєднати регіональні та міжнародні інтереси країни¹.

Безпосереднє межування Карпатського регіону з європейськими державами відіграє, з одного боку, позитивну, а з іншого – негативну роль. Позитивним є те, що нові агроформування, створені в результаті реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств у зв'язку з близьким розташуванням до інших країн мають можливість повніше вивчати досвід господарювання закордонних приватних господарств, укладати угоди про спільне виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, залучати іноземні інвестиції, знаходити вигідні канали збуту товарів. Прикордонне розміщення регіону скорочує витрати на транспортування вантажів.

З негативного боку прикордонне розміщення регіону проявляється у тому, що на його внутрішній ринок із сусідніх держав поставляються порівняно дешеві, краще упаковані продукти харчування, які через нестачу коштів у населення, користуються більшим попитом і мають кращий збут. Це загострює конкуренцію між вітчизняними і зарубіжними постачальниками продукції на ринок не на користь вітчизняних підприємців. Проте вони все активніше освоюють ринок як за кількістю, так і за якістю продукції сільського господарства та продуктів її переробки. Крім того, це спонукає їх прискорювати переведення сільського господарства на прогресивні засади розвитку.

Географічне розташування ставить на порядок денний також поглиблення міждержавних відносин, у тому числі шляхом створення вільних економічних зон. Найкращі можливості мають у цьому відношенні Закарпатська, Львівська і Чернівецька області.

¹ Кравців В., Жук П. Концептуальні основи перспективного розвитку рекреаційної індустрії в Карпатах // Економіка України. – 1993. – № 12. – С. 57.

Найважливішою характеристикою кожного регіону є його забезпечення природними ресурсами. За сумарним інтегральним показником природно-ресурсного потенціалу (мінеральні, водні, земельні, лісові, фауністичні, природно-рекреаційні ресурси), обчисленим В.П. Руденком¹, питома вага Карпатського регіону в Україні визначена величиною 9,7 % . Частка Львівської області становить 3,7 %, Закарпатської – 2,5, Івано-Франківської – 2,2, Чернівецької – 1,3%. Тобто за ресурсним потенціалом найпотужнішою в регіоні є Львівська область, яка за цим показником майже у три рази перевищує Чернівецьку.

У структурі ресурсного потенціалу області Карпатського регіону (в порівняно із середнім показником України) краще забезпечені водними, лісовими та природними рекреаційними ресурсами, а з іншого боку, недостатньо – мінеральними, земельними та фауністичними (табл.1).

Таблиця 1

Компонентна структура природно-ресурсного потенціалу Карпатського регіону, %²

Потенціал ресурсів	Україна	Області регіону			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
Інтегральний потенціал ресурсів	100	100	100	100	100
мінеральних	28,3	3,0	7,5	22,5	5,2
водних	13,1	31,5	33,3	22,7	18,3
земельних	44,4	19,4	24,1	29,2	50,0
лісових	4,2	17,4	17,6	11,1	12,6
фауністичних	0,5	0,1	0,1	0,2	0,2
природних рекреаційних	9,5	28,6	17,4	14,3	13,7

¹ Заставний Ф.Д. Географія України: у 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – 93 с.

² Джерело: Заставний Ф.Д. Географія України: у 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – С. 93.

Якщо оцінювати рівень забезпеченості сільськогосподарськими угіддями за площею, що припадає на одного жителя, то регіон Карпат належить до малоземельних. Як свідчать дані таблиці 2, площа сільськогосподарських угідь у розрахунку на одного жителя в регіоні майже у два рази менша порівняно із середнім для України показником.

Особливо низький цей показник у Закарпатській області, а дещо вищий лише у Чернівецькій області. Ще нижча забезпеченість регіону орними землями. За цим показником Карпатський регіон в 2,3 рази поступається його середній в Україні величині, у тому числі Закарпатська область – у 4 рази.

Однією з особливостей Карпатського регіону є значно вища, ніж у середньому в Україні, зосередженість населення в селах. Якщо сільське населення становить 32,1% його загальної чисельності в Україні в цілому, то у Карпатському регіоні цей показник вищий майже в 1,6 рази (50,2%). Особливо високі ці показники у Закарпатській (61%), Чернівецькій (57,3) та Івано-Франківській (56,6%) областях. Лише у Львівській області менше половини населення проживає в селах.

Зосередженість більшої частини населення регіону у сільських місцевостях спричинила ситуацію, за якої площа сільськогосподарських угідь, що припадає на одного жителя села, майже в три рази (0,89 га) нижча порівняно із середнім в Україні показником (2,60 га). Особливо низькою є забезпеченість земельними угіддями сільських жителів Закарпатської та Івано-Франківської областей. Ще у гіршому становищі знаходиться досліджуваний регіон щодо забезпечення найбільш продуктивними – орними землями. Якщо в середньому у країні на одного сільського жителя припадає 2,04 га ріллі, то в Карпатському регіоні – лише 0,56 га, тобто у 2,4 рази менше, у тому числі в Закарпатській – майже у 8,2 (0,25 га) та Івано-Франківській – у 4,2 (0,49 га) рази менше (табл. 2).

Така ситуація із землезабезпеченістю регіону склалася історично. В її основі, крім великої питомої ваги в територіях лісів і гір, була також традиційною багатодітність сільських родин, що все більше загострювало проблему землі, у тому числі для задоволення власних потреб. За цих обставин земля тут була постій-

ним об'єктом боротьби селян за виживання, а загострення цієї проблеми спричинило, починаючи з кінця XIX ст., масову міграцію жителів Карпат в інші країни спочатку з метою заробітків, а з часом – для постійного проживання в них.

Таблиця 2

**Забезпеченість регіону землями
сільськогосподарського призначення, 1999 р.¹**

Регіон, область	Припадає на одного жителя, га		Припадає на одного сільського жителя, га	
	сільсько-господарських угідь	ріллі	сільсько-господарських угідь	ріллі
Україна	0,83	0,65	2,60	2,04
Карпатський регіон	0,44	0,28	0,89	0,56
Області				
Закарпатська	0,36	0,16	0,59	0,25
Івано-Франківська	0,44	0,28	0,77	0,49
Львівська	0,47	0,31	1,19	0,79
Чернівецька	0,57	0,36	0,89	0,63

Обмеженість площ сільськогосподарських угідь має негативне значення і нині. Це найповніше проявляється у тому, що селяни регіону мають найменші земельні паї, які не можуть забезпечити їх продуктами харчування. З цієї ж причини в регіоні, особливо в селах, значно вищий, ніж в середньому в Україні, рівень безробіття, внаслідок чого велика частина селян змушена виїжджати на заробітки в інші країни.

Давній історично зумовлений підвищений потяг селян регіону до землі в сучасних умовах проявився у тому, що, як тільки

¹ Джерело: Статистичний щорічник України за 1998 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Техніка, 1999. – С. 32.

з'явилися можливості одержання у пострадянський період додаткових площ земель, переважна більшість громадян і практично всі селяни використали таку нагоду. З цієї ж причини в регіоні має місце підвищений потяг до одержання землі у приватну власність для створення приватно-орендних і фермерських господарств. Це стало причиною також того, що в регіоні активніше, ніж у інших областях, здійснювалися процеси реформування аграрних відносин та проведення аграрної реформи.

Крім сільського господарства, у соціально-економічному розвитку Карпатського регіону винятково важливе місце належить багатим лісовим ресурсам. Якщо в цілому в Україні під лісами та іншими лісовими площами зайнято 17,2% її суші і має місце малолісистість і лісодефіцитність, то в регіоні цей показник становить понад 40%. Ліс в регіоні виконує кілька функцій. В економічному відношенні це одна з найважливіших галузей регіону, яка, крім забезпечення внутрішньорегіональних потреб у лісоматеріалах, значною мірою формує безпосередньо лісгосподарську і деревообробну галузі. У соціальному відношенні ліс, лісорозведення, лісорозробка, заготівля і переробка лісосировини, деревообробка є винятково важливими об'єктами використання порівняно великої, а в гірських районах – переважаючої частини робочої сили. Це має надзвичайно велике значення, оскільки лісове господарство забезпечує роботою велику частину працівників, знижує рівень безробіття.

Особливістю лісів Карпатського регіону є також наявність в них їстівних грибів, ягід, лікарських рослин, тобто джерела забезпечення безпосередніх потреб населення, та певною мірою його самозайнятості, що для цього регіону також винятково важливо.

Ліс для регіону має також водорегулююче, протиерозійне, рекреаційне, кліматичне та екологічне значення.

Грунтовий покрив регіону дуже різноманітний: на Волино-Подільській височині переважають сірі лісові ґрунти та опідзолені чорноземи, у Прикарпатті – дерново-підзолисті, поверхнево-оглеєні, у гірських районах Карпат – бурі гірсько-лісові, а також

інші ґрунти¹. Найбільш поширені в регіоні бурі гірсько-лісові ґрунти, які мають високу кислотність і низьку забезпеченість основними елементами живлення. На верхів'ях гір переважають лугові та дерново-буроземні ґрунти, дуже кислі, з неглибоким ґрунтовим профілем, сильно щєбенисті та кам'янисті.

У лісостеповій зоні більше третини сільськогосподарських угідь займають змиті ґрунти. У Львівській області на них припадає 20,5 %, в Івано-Франківській – 24,7, у Чернівецькій – 49,5 % загальної площі земельних угідь сільськогосподарського призначення. Ерозійним процесам у регіоні сприяють, з одного боку, складні природно-кліматичні умови (висока крутизна схилів, велика кількість опадів переважно зливного характеру), а з іншого – недостатньо виважена господарська діяльність людей: розорювання схилів, недотримання технологій вирощування сільськогосподарських культур, знищення та нераціональне використання лісів на горбистій місцевості².

Регіон має сприятливі для відпочинку, туризму та лікування населення природно-кліматичні умови та рекреаційні ресурси. Він характеризується теплим, помірно-вологим кліматом, чистим повітрям і мальовничими ландшафтами. Тут є понад 800 джерел і свердловин, цінних за лікувальними властивостями мінеральних вод з добовим дебітом 57,5 млн. л, запаси яких достатні для оздоровлення за рік більш як 7 млн. чол.³.

Природний потенціал рекреації доповнюється багатим арсеналом історії, культури, архітектури. В регіоні взято під охорону понад 6 тис. пам'яток архітектури IX – XX ст. Викликають інтерес у туристів традиції, вірування, обряди, звичаї жителів Карпат⁴.

¹ Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є.П. Кочан, М.О. Ковтонюк, М.О.Петрига та ін. – С. 321.

² Гуцуляк Г.Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону. – Львів: Світ, 1991. – С. 32.

³ Кравців В., Жук П. Концептуальні основи перспективного розвитку рекреаційної індустрії в Карпатах. // Економіка України, 1993. – № 12. – С. 57.

⁴ Там само.

За рекреаційними ресурсами в поєднанні з вигідним географічним положенням, розвинутим транспортним сполученням регіон оцінюється як найперспективніший район України для організації санаторно-курортного лікування, туризму (в тому числі міжнародного), а також відпочинку населення.

Перспективи рекреаційного розвитку (особливо об'єктів, які знаходяться у гірській місцевості) визначають спосіб ведення тут сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення рекреаційних об'єктів високоякісними продуктами харчування. У зв'язку з ліквідацією у гірських районах колгоспів забезпечення сільськогосподарською продукцією санаторіїв, будинків відпочинку, профілакторіїв, спортивних та туристичних закладів тощо здійснюється в основному приватними господарствами. А це в свою чергу позитивно впливає на їх соціально-економічний розвиток, поповнення бюджету сільських сімей, підвищення зайнятості населення, на розвиток переробних підприємств.

3.2. СОЦІАЛЬНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНУ

Карпатський регіон характеризується сукупністю особливостей, які надають йому певної соціально-демографічної своєрідності, тією чи іншою мірою проявляється у процесі аграрних реформувань. Він є густонаселеним (113 чол. на 1 кв. км. на початок 1999 р.). Для порівняння: в Україні цей показник становить 83 чол., у Чернівецькій та Львівській областях відповідно – 115 та 125 чол. (табл. 3).

Як зазначалося вище, в регіоні переважає сільське населення (50,2%). Винятком є лише Львівська область, де сільське населення становить менше 40%. Це зумовлено в основному зосередженням у ній великих промислових підприємств, а також концентрацією населення навколо міста Львова – одного з найбільших обласних і промислових центрів регіону.

Природна зональність Карпатського регіону впливає на характер розселення. Кількість сільських поселень у ньому в розра-

хунку на 1000 кв. км. становить 63 од. (в Україні – 48), з них у Львівській області – 85 од. На один сільський населений пункт у регіоні припадає 895 чол. (в Україні 559 чол.), у тому числі в Закарпатській та Чернівецькій областях – відповідно 1357 та 1347 чол., що більше, ніж у середньому в Україні в 2,4 раза. Поряд з цим у Карпатському регіоні значно менша питома вага безлюдних та деградуючих сільських населених пунктів: безлюдних поселень у регіоні нараховується 0,2% (в Україні – 0,8%), деградуючих – 8,4%, (в Україні – 26,9%).

Таблиця 3

**Поселенська сільська мережа та густина населення
Карпатського регіону станом на 1 січня 1999 р.¹**

Регіон, область	Кількість сільських населених пунктів	Густина населення, чол.	
		на 1 кв. км	на сільський населений пункт
Закарпатська	579	101	1357
Івано-Франківська	765	105	1081
Львівська	1854	125	577
Чернівецька	398	115	1347
Карпатський регіон	3596	113	895
Україна	28775	83	559

Характерною ознакою регіону є вищі, ніж у середньому в Україні, коефіцієнти народжуваності при нижчих коефіцієнтах смертності сільського населення. Кількість народжених у розрахунку на 1000 чол. населення коливається від 11,4 чол. у Львівській області до 12,9 чол. – у Чернівецькій. В Україні цей показник становить 9,9 чол. Кількість померлих у розрахунку на 1000 чол.

¹ Джерело: Статистичний щорічник України за 1998 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Техніка, 1999. – С. 32, 33.

населення серед областей регіону становить від 11,4 чол. у Закарпатській до 14,9 чол. у Львівській області, в Україні – до 18,2 чол. І як наслідок, у регіоні за 1998 р. мало місце незначне перевищення смертності над народжуваністю: коефіцієнт депопуляції у Чернівецькій області дорівнює 1,3, у Львівській – 3,5. Одночасно з цим у Закарпатській області був природний приріст населення (+1,4), що при загальних показниках (в Україні, помирає на 8,3 чол. більше ніж народжується) слід вважати сприятливим демографічним показником.

Розподіл населення за віковими групами дає підстави для висновку, що в регіоні більша питома вага населення працездатного та молодше працездатного віку (відповідно 52,2 та 24%) проти 49,5 та 21,4% в середньому в Україні. Частка осіб пенсійного віку в Карпатському регіоні становить 23,8%. Внаслідок цього на початок 1999 р. тут на 1000 чол. працездатного віку припадало 917 пенсіонерів проти 1019 чол. в Україні.

Вищезазначені показники позитивно впливають на забезпечення відтворення населення регіону, а також на забезпечення сільського господарства робочою силою. Разом з цим спостерігається аграрне перенаселення, що в свою чергу зменшує зайнятість населення.

Регіон характеризується високим рівнем безробіття. На початок 1999 р. тут, за даними Міністерства праці та соціальної політики, зареєстровано 202 тис. чол. безробітних, що становить 20,1% від кількості безробітних в Україні¹. Із загальної кількості безробітних (196 тис. чол.), які проживають у сільській місцевості, у Карпатському регіоні їх нараховується 86,8 тис. чол., або 44,3%².

Потреба у працівниках тут залишається надзвичайно низькою – лише 1,8 тис. чол., або 2,1% до кількості безробітних, які проживають у селах регіону. В Україні цей показник становить 17,7%. За 1998 р. у Карпатському регіоні в сільській місцевості уведено в дію лише 138 нових робочих місць.

¹ Основні проказники соціального розвитку села за 1998 р. – К.: Міністерство агропромислового комплексу України, 1999. – 248 с.

² Там само. – С. 22.

На низьку зайнятість населення в регіоні впливає ряд факторів, серед них важливими виступають:

- особливість природних умов;
- висока густина населення;
- недостатній рівень індустріального розвитку краю, а також сфери обслуговування;
- скорочення виробництва товарів народних промислів, де працювало в основному населення гірських районів.

Одним із напрямків вирішення проблеми зайнятості населення в регіоні є міграція населення, яка тут має давню історію. В минулому столітті населенням регіону було започатковано міграцію переважно на постійне місце в проживання в Канаду, США. В радянські часи переважав виїзд селян на тимчасові роботи за межі регіону. За останнє десятиріччя мають місце сезонна та вахтова міграції в межах України, Росії, Польщі, Чехії, Туреччини, Угорщини, Німеччини, Греції та інших країн.

Важкий фінансовий стан сільськогосподарських підприємств регіону, низька купівельна спроможність населення, зменшення бюджетного фінансування негативно впливають на розвиток соціальної інфраструктури села. Рівень забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціальної сфери наведено у таблиці 4.

За наведеними даними можна зробити висновок, що регіон недостатньо забезпечений закладами охорони здоров'я, освіти та культури, а також окремими об'єктами комунального господарства.

Забезпеченість дільничними лікарнями у регіоні до їх потреби становить тільки 2%, а в Івано-Франківській та Львівській областях ще менше – 1%. Лікарські амбулаторії функціонують у 12% сіл. Скористатися послугами фельдшерсько-акушерських пунктів сільське населення має можливість у 63% населених пунктах регіону. Понад 20% населених пунктів регіону не мають ніяких закладів охорони здоров'я. Для одержання медичних послуг селяни цих сіл мають виїжджати у районні центри, що при погіршенні автобусного сполучення, підвищенні вартості проїзду та великих витратах часу для них стає неможливим. Разом з високими цінами на медикаменти та іншими чинниками це впливає на підвищення захворюваності сільського населення.

**Рівень забезпеченості сільських населених пунктів
Карпатського регіону об'єктами соціальної сфери
у 1998 р., %¹**

Об'єкти	Області					
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	Карпатський регіон	Україна
Охорони здоров'я						
дільничні лікарні	4	1	1	7	2	3
лікарські амбулаторії	25	14	7	17	12	8
фельдшерсько-акушерські пункти	65	75	56	70	63	57
Освіти та культури						
середні заклади освіти	101	79	60	87	74	52
дошкільні заклади освіти	63	23	11	41	25	33
клуби та будинки культури	84	89	70	91	79	63
Комунального господарства						
водопроводи	3	1	8	3	5	23
газопроводи	22	42	43	8	35	25
під'їзні дороги	100	99	99	100	99	97

Заклади середньої освіти функціонують в 74% сіл регіону. Цей показник значно вищий, ніж в Україні. Разом з цим із третини сіл учні щоденно повинні добиратися в школи інших населе-

¹ Джерело: Опрацьовано за основними показниками соціального розвитку села за 1998 р. – К.: Міністерство агропромислового комплексу України, 1999. – С 29–31.

них пунктів. У більшості випадків ситуація ускладнюється тим, що у гірській місцевості відсутнє автобусне сполучення і дітям доводиться ходити пішки 5–10 км.

Дошкільними закладами у регіоні забезпечена тільки четверта частина сіл.

Населені пункти регіону майже повністю забезпечені під'їзними автомобільними дорогами, що створює передумови для надійного транспортного сполучення. Проте вони не завжди і не скрізь, особливо у гірській місцевості, забезпечуються цими послугами в достатніх розмірах.

3.3. НАЙВАЖЛИВІШІ ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНИХ РЕФОРМУВАНЬ У РЕГІОНІ

Аграрні реформування в регіонах є безпосередніми складовими аграрної реформи, яка здійснюється в Україні. Ці категорії – аграрна реформа в країні та аграрні реформування в регіоні – мають однакове цільове призначення, виконують одну і ту ж функцію – переведення аграрних відносин на принципово нові соціально-економічні, організаційні та правові засади, виведення їх на якісно вищий рівень.

Відповідно до цього аграрна реформа в загальнодержавному і регіональному відношеннях здійснюється на однакових соціально-економічних, організаційних і правових вихідних положеннях. Вони, по-перше, проводяться на основі відповідних політичних рішень найвищих органів державної влади з приводу введення приватної власності на землю з правом вільного розпоряджання нею, надання селянам взагалі й кожному селянинові зокрема гарантованого державою права вільного вибору форм господарювання, створення прогресивних підприємницьких структур для роботи на селі тощо. І хоч всі ці дії держави не в однаковій мірі були підкріплені законодавчо, все ж сформована і діє у своїй основі достатня для проведення першого етапу аграрних реформувань політична база.

По-друге, аграрні реформування в країні й у регіонах здійснюються на єдиній законодавчій та іншій нормативно-правовій основі, яка із самого початку обмежила будь-які можливості проведення реформи з відхиленням від визначених норм. Це слід вважати надзвичайно важливим моментом, оскільки, як буде показано нижче, мали місце окремі спроби вирішення деяких питань реформування на підставі інших політичних рішень місцевих органів влади.

По-третє, єдиними для сільськогосподарських підприємств країни і регіонів є також організаційно-методичні підходи до реформування аграрних відносин. Винятками були лише деякі відхилення від рекомендованих методик щодо періоду, який було визначено для обчислення майнових паїв, індексації оплати праці колгоспників у роки, коли вона була надзвичайно низькою, з метою її хоч би наближеного вирівнювання із показником заробітної плати у 80-х роках.

Проте при ідентичності організації аграрних реформувань в країні у регіоні Карпат вони характеризувалися деякими особливостями, які надавали їм певної своєрідності, у тому числі такої, яка у ряді випадків істотно відрізнялася від загальноприйнятих положень.

Найважливішими з таких особливостей були дві. Перша з них зумовлювалася тим, що у західних областях України у другій половині 80-х років сформувалися і почали заявляти про свої наміри, у тому числі стратегічні, політичні сили національно-патріотичної орієнтації. Своїм завданням вони вважали боротьбу за політичну незалежність України, і, не обмежуючись декларуванням такої мети, з самого початку вдавалися до конкретних практичних дій для її досягнення. Щодо сільського господарства першим кроком на цьому шляху мав стати повний, глибокий і незворотний демонтаж колгоспно-радгоспної системи. І хоч на тодішньому етапі досягти цього було практично неможливо, така політична спрямованість цих сил виявилася визначальною у розвитку глибоких якісних змін у сільському господарстві.

Найбільш активними і цілеспрямованими такі політичні сили були у галицьких областях України – Львівській та Івано-

Франківській. Їх вплив на розвиток подій був настільки великий, що вони прийшли до влади й очолили обласні та районні ради демократичного скликання і започаткували в областях аграрні перетворення. Трохи менше вираженими і активними у цій частині були політичні погляди і дії подібних політичних сил у Закарпатській та Чернівецькій областях. Проте і вони у своїй основі діяли у такому ж напрямі, у тому числі щодо сільського господарства.

Як бачимо, визначальним у започаткуванні радикалізації аграрних відносин в регіоні Карпат був політичний чинник. Він же супроводжував усі наступні етапи проведення тут аграрних реформувань шляхом їх прискорення і поглиблення. Така спрямованість була настільки чіткою, що з нею змушені були рахуватися і ті політичні сили, яких глибокі зміни на селі не влаштовували. Проте вони не мали настільки великого впливу на селян, щоб сподіватися на їх підтримку в протистоянні місцевим органам влади в активній реалізації курсу реформування аграрних відносин.

Ще одним винятково важливим чинником активного здійснення процесу розвитку аграрних відносин була позиція селян. Вона зумовлювалася тим, що, оскільки Львівська та Івано-Франківська області стали радянськими у 1939 р., Чернівецька – у 1940 р., а Закарпатська – у 1945 р., село в них стало на шлях колективізації набагато пізніше порівняно з іншими областями України. Внаслідок цього селяни менше відчули на собі вплив колективного господарювання і їм було легше перебудуватися. Крім того, у них збереглося у пам'яті господарювання на власній землі. І хоч у більшості з них власної землі було небагато, все ж наявність документів з приводу купівлі чи одержання у спадок землі (вони у багатьох селян старших поколінь зберігаються ще й зараз), конкретне розміщення її на земельних масивах підтримувало їх бажання самостійно працювати на власній землі.

На цьому ґрунті у всіх областях Карпатського регіону тією чи іншою мірою висувалися вимоги повернення їм земельних ділянок, які під час колективізації перейшли від них у колгоспи. Мали місце окремі випадки їх самовільного захоплення. Але це

не знайшло підтримки в місцевих органах влади та у більшості селян, внаслідок чого реституція земель не мала місця.

Одним із наслідків прояву в єдності двох груп чинників (політичного і високої зацікавленості селян у тому, щоб хоч трохи відійти від колгоспної (колективної) системи господарювання) аграрні перетворення у регіоні Карпат відбувалися (відбуваються) без політичних непорозумінь і ускладнень, без будь-якого опору їм і тому здійснювалися активніше, повніше і глибше порівняно з іншими регіонами України.

На цій основі сформувалася і проявилася з самого початку у практичному відношенні особливість розвитку аграрних реформувальних на радикальних засадах. Це, зокрема, знайшло своє відображення у підходах до вирішення земельної проблеми у Львівській та Івано-Франківській областях: їх обласні ради ще у радянські часи прийняли рішення про передачу усіх державних і недержавних сільськогосподарських земель у відання місцевих рад з наданням їм права розпоряджатися ними у межах визначених для цієї мети повноважень. Це було настільки сміливим політичним рішенням, що можна було очікувати різко негативної оцінки таких дій з боку партійних органів України чи СРСР. Проте з якихось причин влада офіційно на це не відреагувала, що могло означати її мовчазну згоду з тим, що настав час вирішувати проблеми сільського господарства на принципово нових засадах.

Конкретніше такий спосіб вирішення земельних питань розглянемо на основі відповідних ухвал Львівської обласної ради першого демократичного скликання¹.

18 вересня 1990 р. сесія Львівської обласної ради народних депутатів першого демократичного скликання ухвалила Концепцію відродження села і розвитку сільського господарства Львівщини. 19 вересня того ж року вона була схвалена обласною радою народних депутатів і з того ж дня набула статусу, за яким здійснювалися всі подальші перетворення у земельних відносинах. Виділимо найважливіші особливості Концепції.

¹ Аграрна реформа на Львівщині. – Львів, 1995. – С. 31–38.

1. *Її політичну основу* становила ідея державного суверенітету та економічної самостійності України. Якщо згадати, що це відбувалося у період, коли така ідея ще тільки починала прокладати собі дорогу, дана постановка проблеми була не лише нетрадиційною, а й політично достатньо сміливою. Тим більше, що це було вперше у Радянському Союзі.

2. *У соціальному відношенні* Концепція проголошувала пріоритет людини з її матеріальними і духовними потребами, соціальну справедливість щодо забезпечення цих потреб. Чіткість постановки питання з приводу визначальності соціальних пріоритетів з їх першоосновою – людиною з того часу стала основою діяльності не лише Львівської обласної ради, а й України взагалі.

3. *Беззастережна орієнтація на ринкові відносини* через систему відповідних нормативів. І хоч це стосувалося лише Львівської області, воно не могло не вплинути на розвиток всеохоплюваності проблеми в межах усієї країни.

4. *Економічна незалежність* усіх форм господарювання як основа господарських відносин.

5. *Відновлення традицій українського села* як фактора утвердження гуманістичних цінностей сім'ї, працелюбність, культура побуту, збереження ментальності української нації.

Ці визначальні загальнолюдські цінності знайшли розвиток у спеціальних частинах Концепції: земля і земельні відносини; забезпечення пріоритетності розвитку села і агропромислового комплексу; соціальний захист села та сільських жителів; реорганізація зародження нових організаційних структур; наукове та кадрове забезпечення. Оцінюючи все це з позицій теорії і практики слід зазначити, що:

а) це була перша в історії України чітка постановка питання стратегії розвитку сільського господарства, його майбутнього;

б) був передбачений весь характер розвитку галузі, який став серцевиною здійсненої в Україні аграрної реформи;

в) не всі з цих, без будь-якого перебільшення історичних, навіть доленосних, передбачень здійснюються так, як це передбачала Львівська обласна рада десять років тому.

Цей документ виявився настільки політично й організаційно потужним, що заклав основи організаційної роботи з реформування аграрних відносин на Львівщині, завдяки яким їй належить найпомітніше місце в Україні.

Одним із наслідків цього стало прискорення процесів наділення селян додатковими до присадибних площ земельними ділянками. Це надзвичайно активно сприймалося селянами, які віками мріяли мати у своєму користуванні, а ще краще – у власності, земельні наділи, з тим щоб певним чином надійно захистити свій соціальний статус, мати гарантію, що одержана земля стане їхньою власністю і надалі передаватиметься у спадок. З урахуванням віковичної бідності переважної більшості селян Галичини щодо землі вони розглядали надання їм землі як велике завоювання нової демократичної влади і активно підтримували ті політичні сили, які забезпечили це.

Ще одна особливість вирішення земельних питань у Львівській та Івано-Франківській областях полягала у тому, що паювання землі, переданої у власність колективів недержавних сільськогосподарських підприємств, здійснювалося не за Указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва", від 10 листопада 1994 року як це мало місце у всіх інших областях, а за Земельним кодексом України у редакції, прийнятій Верховною Радою України 13 березня 1992 року.

Згідно із Земельним Кодексом земля повинна розподілятися між членами сільськогосподарських підприємств за показником середньої земельної частки, право на яку мали також працівники соціальної сфери. Згаданий же Указ Президента визначав, що право на земельний пай мають лише члени колективних сільськогосподарських підприємств, включаючи пенсіонерів і тих, хто не брав участі в роботі КСП з різних причин. І коли почалося паювання землі між членами КСП, право селян на середню земельну частку (пай) майже у всіх областях реалізовувалось згідно з положеннями Указу Президента.

У Львівській та Івано-Франківській областях розподіляти землі почали ще до виходу Указу Президента України і відповід-

но до Земельного кодексу надали право на земельні частки не лише членам колективних сільськогосподарських підприємств, але й сільським вчителям, лікарям, працівникам клубних і дошкільних дитячих закладів, які діяли в селах, працівникам сільських (селищних) рад і правоохоронних органів, побутових майстерень, служителям церков та іншим громадянам, які обслуговували потреби сільських жителів. І хоч це викликало заперечення з боку деяких органів і працівників, які за основу брали Указ Президента, Львівська та Івано-Франківська області відстоювали свою позицію, посилаючись на дві обставини. Насамперед на те, що вони, почавши і в основному закінчивши паювання землі ще до видання Указу Президента, діяли в межах діючого на той час найвищого правового документа стосовно землі – Земельного кодексу і тому порушень не допустили. Крім того, позбавлення права на земельний пай частини тих, кому вже були видані відповідні документи, могло б викликати соціальну напругу в селах, провокувати яку не було підстав.

Проте з часом вона почала виникати там, де працівники соціальної сфери були позбавлені права на додаткові земельні ділянки. У зв'язку з цим Президент України 12 квітня 2000 року видав Указ “Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи”. Ним передбачене формування на території кожної сільської (селищної) ради із земель запасу та резервного фонду земельних масивів у розмірі не менше як 50% наявної площі цих земель для надання у користування земельних ділянок працівникам соціальної сфери села та пенсіонерам з їх числа. Як бачимо, підходи до вирішення проблеми тут істотно інші, ніж при паюванні землі колективних сільськогосподарських підприємств, проте увага Президента України до земельних інтересів працівників соціальної сфери села засвідчує як виняткову важливість цієї проблеми, так і те, що Львівська та Івано-Франківська області ще раніше підійшли до її вирішення.

Крім того, згадані області не обмежилися проголошенням прав селян на земельні паї, а з самого початку визнали необхід-

ним офіційно закріпити їх шляхом видачі кожному, хто мав право на земельний пай, відповідного документа – сертифіката. І, хоч він був не державного, а місцевого зразка, селяни сприйняли такі документи як надію на те, що визначена в них площа землі стане їх власністю. З часом це стало реальністю. Гарантом був державний сертифікат на право на земельну частку (пай), який кожний його власник одержав замість сертифіката місцевого (обласного) зразка. Ідея і практика закріплення прав на землю сертифікатами виявилася настільки прийнятною, що з часом в Україні їх одержали усі, хто мав право на земельну частку (пай).

Серед інших особливостей аграрних перетворень у Карпатському регіоні важливим було те, що тут, у першу чергу в Івано-Франківській та Львівській областях, було започатковано і набуло прискореного розвитку реформування майнових відносин власності. Вже на початку 1991 р. в деяких КСП, на основі організаційно-методичних рекомендацій Інституту аграрної економіки УААН було проведене паювання майна. Вперше було обґрунтовано необхідність індексації заробітків селян за роки надміру низької оплати праці у колгоспах. З використанням матеріалів КСП ім. Степана Мельничука (с. Турка Коломийського району) була практично перевірена ідея формування майнової власності внутрішньогосподарських структурних підрозділів. І, хоч така практика не одержала поширення, сама ідея відкривала додаткові можливості розвитку майнових відносин власності у недержавних сільськогосподарських підприємствах.

Спільними для всіх областей Карпатського регіону стали також якісні особливості реформування аграрних відносин.

По-перше, хоч областям регіону не вдалося уникнути спаду обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, але він був істотно меншим порівняно з відповідними загальнодержавними і обласними показниками. Якщо в цілому в країні спад її виробництва у 1998 р. порівняно з 1990 р. становив 47%, то у Карпатському регіоні – 36,3%, у тому числі в областях: Закарпатській – 30,7, Івано-Франківській – 34,5, Львівській – 38 і Чернівецькій – 43,7%.

По-друге, тут у приватну власність передано значно більшу, порівняно з іншими областями, частину сільськогосподарських земель. Якщо у 1998 р. в середньому в Україні у приватній власності перебувало 6,9% сільськогосподарських угідь, то в областях Карпатського регіону це виглядало таким чином: Закарпатська – 19,5%, Івано-Франківська – 28,4, Львівська – 13,6, Чернівецька – 18,8%¹.

Вони сформувалися під впливом двох чинників (з одного боку – великої густоти населення, з другого – малоземелля), які зумовлюють високий попит на землю при обмежених можливостях його задоволення. У свою чергу з'являються складності з вирішенням земельних питань у процесі реформування, які має враховувати держава у своїй політиці щодо регіону Карпат.

У зв'язку з тим, що землі, які знаходяться у приватній власності, обробляються, як правило, краще, порівняно із земельними наділами суспільних господарств, вони забезпечують більшу віддачу продукції з одиниці площі.

Ці два чинники (більша частка приватної землі та її вища віддача) зумовлюють ще одну результативну особливість аграрних реформувань у регіоні: підвищення їх відносного місця у загальнодержавному виробництві. Дані щодо цього зафіксовані у таблиці 5.

В сукупності це зумовило ще одну особливість реформування аграрних відносин у регіоні. Вона полягає у прискореному становленні у сільському господарстві регіону приватного сектора, на що вказують показники питомої ваги сільськогосподарської продукції у загальних обсягах її виробництва (табл. 6).

Навіть на тлі загального зростання питомої ваги цього сектора у всіх без винятку регіонах і областях відповідні показники стосовно регіону Карпат додатково підтверджують виправданість політичної та соціально-економічної орієнтації на подальший розвиток сільського господарства України на засадах приватної власності.

¹ Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України за станом на 1 січня 1998 р. К.: Держкомзем України, 1998. – С. 21.

**Частка продукції сільського господарства
в загальнодержавному виробництві, %**

Області	Роки	
	1990	1998
Регіон Карпат	9,42	11,19
у тому числі області		
Закарпатська	1,56	2,04
Івано-Франківська	2,09	2,58
Львівська	3,98	4,65
Чернівецька	1,79	1,92

Таблиця 6

**Питома вага приватного сектора у виробництві
продукції сільського господарства у 1998 р., %¹**

	Вся продукція	У тому числі продукція	
		рослинництва	тваринництва
Україна	58,3	52,6	65,9
Регіон Карпат	84,2	80,1	87,6
Області			
Закарпатська	92,2	90,7	93,4
Івано-Франківська	84,7	79,6	88,6
Львівська	84,6	82,9	86,2
Чернівецька	73,7	65,2	82,5

¹ Розраховано на основі даних: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К. ІАЕ. 1999. – С. 131–137.

3.4. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ

Аграрна криза в Україні погіршила соціально-економічний стан сільськогосподарської галузі регіону. Проте і за цих обставин він відзначається рядом показників, які характеризують його з кращого боку. При частці у загальній площі сільськогосподарських угідь країни 6,4 %, а ріллі – лише 5,4 %, у 1998 р. в регіоні було вироблено 11,1 % валової продукції сільського господарства, у тому числі продукції тваринництва – 13,4 % (табл. 7). Його частка у загальнодержавному виробництві картоплі, плодів і ягід, м'яса, молока і яєць удвічі перевищує питому вагу регіону в площі сільськогосподарських угідь. У 1998 р. частка виробленої в регіоні продукції (крім цукрових буряків та картоплі) досягла рівня 1990 р.

Дані про валове виробництво сільськогосподарської продукції у розрахунку на одиницю площі, урожайність культур та продуктивність тварин у всіх категоріях господарств регіону наведені у таблиці 8. Вони дають підстави для висновку, що земельні угіддя в регіоні використовуються з більшою, ніж в Україні в цілому, економічною віддачею. Тут на 100 га сільськогосподарських угідь валової продукції вироблено в 1,7 раза більше, ніж у країні в цілому. Вищою є урожайність цукрових буряків, плодів і ягід, зернових і зернобобових. У найбільш загальному відношенні це пояснюється тим, що зумовлені кризою негативні тенденції розвитку сільського господарства регіону проявляються меншою мірою, ніж у масштабах країни.

Незважаючи на вищі, ніж у країні в цілому показники виробництва в регіоні валової продукції у розрахунку на одиницю площі, її виробництво на душу населення тут, за винятком Чернівецької області, на 12–16% нижче порівняно із середніми в Україні даними. Основна причина – вища, як уже зазначалось, густина населення у регіоні.

Виробництво більшості видів сільськогосподарської продукції ще не забезпечує потребу в ній. Фізіологічні норми споживання в регіоні задовольняються тільки картоплею, хлібом і хлі-

бопродуктами (табл. 9). Споживання цих двох видів продуктів харчування значно перевищує фізіологічні норми і вже стало тут традиційним. Найвищий рівень споживання хліба і хлібопродуктів у Закарпатській та Івано-Франківській областях (перевищує фізіологічну норму відповідно на 56 та 31%), а картоплі – у Чернівецькій та Закарпатській областях – відповідно на 41 та 30%.

Таблиця 7

**Частка Карпатського регіону у виробництві
сільськогосподарської продукції
та площі земель в Україні, %¹**

Показники	Роки		
	1990	1998	1998 до 1990 (+,-)
Площа земель у всіх категоріях господарств сільсь- кого господарських угідь	6,4	6,4	0
у тому числі ріллі	5,4	5,4	0
Виробництво валової продукції у порівнянних цінах 1996 р.	9,5	11,1	+1,6
рослинництва	9,3	9,0	-0,3
тваринництва	9,6	13,9	+4,3
Валовий збір			
зернових і зернобобових	4,7	5,2	+0,5
цукрових буряків	7,3	6,7	-0,6
картоплі	16,0	13,1	-2,9
овочів	8,0	8,4	+0,4
плодів та ягід	14,0	18,9	+4,9
Виробництво			
м'яса	9,7	11,8	+2,1
молока	10,2	16,4	+6,2
яєць	9,6	13,9	+4,3
вовни	4,6	10,1	+5,5

¹ Джерело: Статистичний щорічник "Сільське господарство України" за 1998 рік / Державний комітет статистики України. – К., 1999. – С. 102–163.

**Виробництво сільськогосподарської продукції
у всіх категоріях господарств Карпатського регіону
за областями, 1998 р.¹**

Показники	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	Карпатський регіон	Україна
Виробництво валової продукції у порівнянних цінах 1996 р., грн.						
на душу населення	421,0	444,0	422,0	518,0	441,0	504,0
на 100 га сільгоспугідь	120,3	122,8	99,0	103,7	108,3	62,4
Частка у валовій продукції сільського господарства, %						
рослиництва	39,4	42,5	49,7	48,7	45,9	56,6
тваринництва	60,6	57,5	50,3	51,3	54,1	43,4
Урожайність, ц/га						
зернових і зернобобових	28,0	20,3	19,8	24,5	21,8	20,8
цукрових буряків	—	206,0	176,0	186,0	185,0	174,0
картоплі	103,0	101,0	95,0	110,0	99,6	102,0
овочів	96,0	102,0	154,0	116,0	122,7	123,0
плодів і ягід	41,4	26,6	89,3	10,8	41,3	28,6
Середньорічний удій молока від однієї корови, кг	2571	2433	2984	2580	—	2219

На найнижчому рівні – споживання в регіоні овочів, м'яса м'ясопродуктів та олії. Споживання овочів у Закарпатській обла-

¹ Джерело: Статистичний щорічник "Сільське господарство України" за 1998 рік / Державний комітет статистики України. – К., 1999. – С. 102–167.

сті забезпечується тільки на 38,9% до фізіологічної норми, м'яса, м'ясопродуктів та олії в Івано-Франківській області – відповідно на 43,7 та 49,6%. Покращанню самозабезпечення продуктами харчування в регіоні сприятиме організація сільськогосподарського виробництва на нових засадах, визначених Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”.

Таблиця 9

Споживання продуктів харчування на душу населення за рік в областях Карпатського регіону, кг¹

Продукція	Фізіологічна норма	Роки	Області				
			Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	Україна
М'ясо та м'ясні продукти	70	1990	47,1	42,4	60,1	52,4	68,2
		1998	35,9	30,6	31,2	31,0	33,2
Молоко та молочні продукти	360	1990	323,4	359,2	378,9	382,1	373,2
		1998	242,7	308,6	261,0	263,3	213,0
Яйця, шт.	285	1990	255,0	208,0	266,0	277,0	272,0
		1998	196,0	155,0	179,0	157,0	154,0
Хліб і хлібопродукти	107	1990	187,6	188,0	159,6	165,2	141,0
		1998	167,0	139,9	125,7	109,2	126,0
Картопля	120	1990	118,7	193,2	161,0	144,9	131,0
		1998	155,5	138,2	124,6	169,4	129,4
Овочі та баштанні	152	1990	84,9	93,0	78,5	97,4	102,5
		1998	58,9	61,4	66,5	76,7	94,1
Цукор	38,4	1990	40,9	46,4	47,9	49,2	50,0
		1998	29,3	29,6	31,0	29,2	31,5
Олія	13,7	1990	13,8	10,3	10,8	8,7	11,6
		1998	7,1	6,8	7,9	7,3	8,2

¹ Джерело: Статистичний щорічник “Сільське господарство України” за 1998 рік / Державний комітет статистики України. – К., 1989. – 248 с.

Важливою ознакою сільського господарства Карпатського регіону до останнього часу було співвідношення розвитку суспільного та присадибного секторів. Як відомо, аграрна реформа дала поштовх до прискореного розвитку в Україні присадибного укладу з одночасним обмеженням і навіть призупиненням розвитку суспільного сектора. Цьому, з одного боку, сприяло розширення діючих та створення індивідуальних господарств громадян, у тому числі найбільшою мірою особистих підсобних господарств сільських жителів, а також становлення фермерських господарств, а з іншого – звуження розвитку сільськогосподарських підприємств суспільного сектора.

Ці процеси найбільш характерно проявилися у Карпатському регіоні. Його присадибний сектор порівняно із середніми у країні показниками за часткою площі сільськогосподарських угідь, а також за обсягами виробництва валової продукції вже давно значно випереджає суспільний сектор.

До початку аграрної реформи господарства суспільного сектора регіону мали у користуванні 2225,9 тис. га сільськогосподарських угідь, або 84,1% від загальної площі всіх категорій господарств (в Україні – 93,5%). В особистих підсобних господарствах громадян була 421,1 тис. га сільськогосподарських угідь, або 15,9% (в Україні – 6,5%) (табл. 10).

За 1990–1998 рр. у суспільному секторі регіону площі сільськогосподарських угідь зменшилися в 1,5 раза і становили 1407,2 тис. га, а питома вага їх скоротилася до 54,3% (в Україні – 82,6%). У підсобних господарствах громадян за цей період сільськогосподарські угіддя збільшилися у 2,7 раза і становили 1139,9 тис. га, а питома вага їх дорівнювала 44,1% (в Україні – 14,8%). На початок 1999 р. у підсобних господарствах громадян Закарпатської області було 54,2% сільськогосподарських угідь, в Івано-Франківській – 49,9, у Львівській – 40,3, у Чернівецькій – 37,0%. Фермерські господарства Карпатського регіону мали у користуванні 1,6% сільськогосподарських угідь (в Україні – 2,6%).

**Частка валової продукції сільського господарства
у суспільному та присадибному секторах, %¹**

	Показники	1990 р.		1998 р.		
		суспільний сектор	присадибний сектор	суспільний сектор	підсобні господарства громадян	фермерські господарства
Україна	Площа сільськогосподарських угідь	93,5	6,5	82,6	14,8	2,6
	Валова продукція	70,6	29,4	41,2	58,1	0,7
Карпатський регіон	Площа сільськогосподарських угідь	84,1	15,9	54,3	44,1	1,6
	Валова продукція	51,6	48,4	15,4	83,9	0,7

Співвідношення суспільного та приватного секторів у виробництві валової продукції із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у регіоні в 1998р. було 1 і 7,08 раза. Тобто на одиниці земельної площі присадибних господарств громадян регіону було вироблено продукції у 7 разів більше порівняно із суспільними.

У підсобних господарствах громадян регіону зосереджено виробництво картоплі – 98,8%, плодів і ягід – 98,1%, овочів – 94,7%, меду – 92,2%, м'яса всіх видів – 85,3%, молока – 88,2%, яєць – 81,7%, вовни – 79,3%.

Що стосується характеристики сільськогосподарських підприємств регіону, то найбільш загальні показники дають підстави для висновку, що ці господарства малі за розмірами землі, переважно збиткові, зарплату своїм працівникам виплачують значно

¹ Джерело: власні розрахунки автора на основі статистичних даних.

меншу (у 2–4,5 раза порівняно із середніми в Україні відповідними показниками) до того ж із великим запізненням (табл. 11).

Таблиця 11

**Порівняльна характеристика діяльності
сільськогосподарських підприємств в областях
Карпатського регіону та України, 1998 р.¹**

Показники	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	Україна
Площа сільськогосподарських угідь на одне господарство, га	702,1	426,6	730,8	931,2	1911,3
Рівень рентабельності (+), збитковості (-), %	-40,7	-36,3	-40,6	-28,8	-28,3
Середньомісячна оплата праці працівника, грн.	55,68	63,03	62,96	62,2	84,93
Середня затримка у виплаті заробітної плати, міс.	5,3	8,9	8,5	7,9	7,7

Збитковість господарств у більшості областей регіону значно вища, ніж в середньому в Україні, і лише в Чернівецькій області має таку ж величину.

3.5. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ВІДНОСИН У РЕГІОНІ

Як відзначалося вище (1.1), аграрні відносини являють безперервний і багатоаспектний соціально-економічний процес, однією з найважливіших особливостей якого є розвиток по висхідній – від відносин, що складаються на кожному етапі їх розвитку до якісно вищих. У прикладному відношенні це означає, що сільське господарство України, її агропродовольчий комплекс об'ек-

¹ Джерело: Основні показники соціального розвитку села за 1998 р. – К.: Міністерство агропромислового комплексу України, 1999. – С. 19, 30.

тивно розвиватимуться в якісно вищому напрямі. За таким же принципом вони розвиватимуться і в регіонах. У зв'язку з цим необхідні хоча б найбільш загальні передбачення щодо напрямків і результативності розвитку аграрних відносин у досліджуваному Карпатському регіоні.

Вирішення цього завдання ускладнюється кількома обставинами. По-перше – складністю власне проблеми соціально-економічних передбачень і прогнозів. Донедавна вони не тільки не вирішувалися, але й не ставилися. Лише останнім часом ця винятково важлива проблема почала привертати увагу науковців і практиків. На державному рівні це знайшло відображення у створенні у складі Національної академії наук України Інституту економічного прогнозування. Деякі результати відповідних досліджень відомі з наукових праць Б.Я. Панасюка¹, С.В. Шолудченка² та інших науковців.

По-друге, одним із наслідків тривалої недооцінки соціально-економічних передбачень стала обмеженість, недосконалість відповідної науково-методологічної бази, якій при вирішенні складних проблем належить визначальне місце. По-третє, опрацювання концепції розвитку відносин у регіоні ускладнюється тим, що відповідні теоретичні, методологічні та прикладні дослідження не одержали необхідного розвитку.

В основу опрацювання та прогнозування концептуальних засад аграрних відносин у Карпатському регіоні покладено ряд нижчезазначених вихідних положень, сукупність яких можна розглядати як методологію їх розвитку.

1. *Подальший розвиток аграрних відносин відбуватиметься в умовах перехідного періоду.* За висновком академіка УААН В.В. Юрчишина, організаційним закінченням виконання Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” завершився початковий (перший) великомасштабний етап реформування

¹ Панасюк Б.Я. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К.: Поліграфкнига, 1998. – С. 304.

² Шолудченко С.В. Соціально-економічне прогнозування в АПК. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 44.

аграрних відносин в умовах перехідного періоду і почався їх наступний (другий) етап з його складностями і непередбачуваностями. Оскільки очевидної межі між цими етапами немає, а можливості вирішення проблем, що мали місце на першому етапі, якийсь час можуть виявитися обмеженими, є підстави вважати, що розвиток аграрних відносин на другому етапі характеризуватиметься певними або й великими труднощами.

Що стосується регіону, то вони охоплюватимуть як внутрішні проблеми, кількість яких може зменшуватися повільно, так і проблеми загальнодержавного рівня. На характер і результативність регулювання аграрних відносин впливатиме уміння органів регіональної влади зменшити кількість можливих регіональних проблем і пошук можливостей обмежити вплив проблем та складностей загальнодержавного рівня.

2. У подальшому розвитку аграрних відносин мають бути якомога повніше і результативніше використані суспільно-політичні здобутки аграрної реформи. Як відомо, у зв'язку з глибоким проявом аграрної кризи в країні, серед зайнятого у сільському господарстві населення переважає гострокритична оцінка здійснюваної аграрної реформи. Вона настільки глибока, що не враховує позитивних здобутків. Останні полягають у тому, що за всіх недоліків у організації проведення аграрних реформувальних та їх надміру низькій соціально-економічній результативності недооцінюється те, що має підстави розглядатися як її соціально-політичні надбання позитивно доленосної суті. До них належать такі:

- демонополізація власності на землю з подальшою передачею переважної частини сільськогосподарських земель у власність селян;
- перехід від колгоспів та КСП до потенційно більш прогресивних організаційно-правових структур господарювання на селі;
- гарантування селянам, включаючи кожного з них, прав вільного вибору форм господарювання на землі та іншого підприємництва¹.

¹ Юрчишин В.В. Аграрні реформування в Україні. Небезальтернативний погляд на проблему. – К.: ІАЕ, 1999. – С. 8–11.

На цій основі у сільському господарстві відбулися великі за масштабами і глибокі за соціальною суттю зміни, у яких закладені потенційні можливості переходу до більш результативного розвитку галузі. Проблема полягає у тому, щоб у конкретних умовах кожного регіону, сільського поселення та окремого агроформування відшукати і якомога ефективніше використати можливості, закладені в таких змінах. Одним з найважливіших кроків на даному шляху має стати консолідація зусиль у цьому напрямі обласних, районних і сільських (селищних) органів державної та представницької влади безпосередньо із селянством.

При цьому потрібно обов'язково враховувати те, що *аграрні відносини в регіоні, як і в країні в цілому, ще тривалий час будуть знаходитись під обтяжливим впливом ситуації, що склалася в аграрному секторі економіки під дією соціально-економічних результатів глибокої аграрної кризи*. Вона, як відомо, надміру складна, а її подолання даватиметься надзвичайно важко і вимагатиме великих фінансових, економічних, матеріально-технічних та інших витрат, забезпеченість якими держави і регіону надзвичайно обмежена. Справа ускладнюється тим, що з огляду на сучасний стан економіки країни і регіону їх відповідні можливості будуть збільшуватись повільно.

У перехідному періоді можуть активно проявлятися негативні процеси і явища, започатковані на першому етапі сучасного реформування аграрних відносин. Вони можуть проявлятися в соціально-економічному і соціально-психологічному відношеннях і ставати певним гальмівним щодо розвитку аграрних відносин явищем. Подолання такого прояву не завжди буде даватися легко, особливо якщо соціально-економічна результативність розвитку аграрних реформувань зростатиме дуже повільно.

У зв'язку з цим, а також з інших міркувань виняткове значення матиме пошук усього нового, прогресивного, що проявлятиметься в умовах нового етапу розвитку аграрних відносин. Воно може бути результатом безпосереднього вияву можливостей, закладених у здобутках аграрної реформи, розвитку підприємницьких рис керівників агроформувань, підвищення ролі мотиваційних механізмів тощо. Все це певною мірою матиме місце і незалежно від рівня організації та результативності господарю-

вання, а завдання полягатиме у тому, щоб дати йому якомога ширший простір.

Отже, подальший розвиток аграрних відносин може мати різновекторний характер. Один з векторів своєю суттю і механізми практичної реалізації спрямовуватиметься в майбутнє і сприятиме поглибленню та підвищенню соціально-економічної результативності розвитку аграрних відносин. Інший вектор у тій чи іншій мірі може бути спрямований у минуле або обмежуватиме прояв прогресивних процесів та явищ і тому негативно впливатиме на виведення аграрних відносин на якісно вищий рівень. Кінцевий результат розвитку аграрних відносин буде залежати безпосередньо від того, який з цих векторів виявиться сильнішим. Єдино правильним буде така їх організація, за якої переважатиме вектор, спрямований у майбутнє.

Державне регулювання розвитку аграрних відносин. Вже загально визнано, що під впливом нічим не виправданої надміру активної пропаганди на початку 90-х років всесилля ринку державна влада повністю відмовилась від регулювання розвитку сільського господарства. Останнім часом починає переважати тенденція щодо виправлення такого становища за рахунок пошуку шляхів і механізмів державного впливу на підвищення ефективності розвитку сільського господарства. Є підстави сподіватися, що вже найближчим часом це почне давати не лише соціально-економічну, але й соціально-психологічну віддачу.

З огляду на це державне регулювання аграрних відносин покликане стати одним із найдієвіших чинників виведення їх на якісно вищий рівень. Його найбільш суттєвими ознаками є підстави вважати:

- наявність чіткої концепції щодо того, в якому напрямі розвиватимуться аграрні відносини;
- забезпечення достатньо ефективної організації реалізації аграрних відносин по всій вертикалі – від ієрархічно найвищого державного до найнижчого, безпосередньо виробничого рівня;
- обов'язкове досягнення зростаючої соціально-економічної віддачі реформи завдяки державному впливові на розвиток аграрних відносин.

Лише в єдності та здійсненні в наперед визначеному напрямі перелічені чинники можуть надати аграрним відносинам більшої активності й прискорити їх поглиблення, одержання очікуваної соціально-економічної віддачі, поліпшити недостатньо сприятливу соціально-психологічну ситуацію щодо них.

Найважливішими передумовами досягнення цієї мети можна вважати такі:

- надання аграрним відносинам чітко визначеної й усебічно відпрацьованої стратегічної спрямованості, включаючи обґрунтування їх кінцевої мети. Стратегічна спрямованість передбачає таку організацію її досягнення, за якої кожне практичне рішення має передбачатися й оцінюватися з позицій його відповідності інтересам досягнення кінцевого результату розвитку аграрних відносин;

- визначення етапів розвитку стратегічно зорієнтованих аграрних відносин з якомога чіткішим обґрунтуванням конкретних, найближчих, середньо- і довгострокових завдань. Одночасно з цим слід визначати календарні строки їх досягнення;

- опрацювання систем правового, економічного, організаційного та іншого забезпечення розвитку аграрних відносин у їх комплексному прояві. Щодо кожного з цих елементів мають бути відпрацьовані не лише відповідні заходи, але й механізми їх практичного втілення;

- обґрунтування тактичних аспектів розвитку аграрних відносин, тобто така його організація, за якої визначалися б не лише найбільш загальна мета і завдання кожного етапу, а й обґрунтувалися б тактичні схеми їх досягнення;

- взаємоузгоджена організація розвитку аграрних відносин по всій вертикалі, кожний з ієрархічних рівнів якої, виконуючи чітко окреслені завдання і функції, забезпечував би якомога ефективніше досягнення кінцевої мети.

Надійне кадрове (кадрово-управлінське) забезпечення розвитку аграрних відносин. Визначальне місце кадрового чинника в управлінській і безпосередньо виробничій системах найповніше проявляється в організації розвитку аграрних відносин. Як показує практика здійснення аграрної реформи, кращі результати

досягаються в областях, районах, окремих підприємствах, керівники яких позитивно сприйняли аграрні реформування в усіх їх напрямках. Вони (керівники), по-перше, були активними прихильниками аграрної реформи і тому не лише підтримували її, але й формували навколо неї сприятливу соціально-психологічну ситуацію. По-друге, працюючи у цьому відношенні особисто, вони забезпечують створення відповідної кадрово-управлінської вертикалі. По-третє, такі керівники брали на себе відповідальність за нетрадиційні рішення, потреба в яких виникала на всіх етапах проведення реформи. По-четверте, рівень кадрового забезпечення реформи якнайповніше проявився в її організаційно-методичному забезпеченні. Прогресивно налаштовані щодо реформи керівники різних рівнів ініціювали або підтримували розробку на місцях методик проведення реформаційних перетворень, залучали для цього зарубіжних спеціалістів, налагоджували активні стосунки з науковими установами, сільськогосподарськими та економічними вузами.

На другому етапі, на якому передбачається якісно вищий організаційний та економічний рівень аграрних реформувань, рівень кадрового забезпечення визначатиме темпи відродження сільського господарства. У зв'язку з цим надійному кадровому забезпеченню розвитку аграрних відносин, завдання якого – консолідувати всі інші чинники надання їм суттєво іншого, поглибленого характеру і достатньо високої результативності, і надалі належатиме визначальна роль.

Системний розвиток аграрних відносин. Однією з найвпливовіших причин недостатньої результативності аграрної реформи була недооцінка важливості їх системного здійснення. Її складові розвивалися неодноразово і невзаємоузгоджено, тому переважали явища, за яких кожна складова реформувалася відокремлено від інших, із запізненням, без достатньо опрацьованих організаційно-методичних підходів. Як приклад можна навести ситуацію, яка склалася з реформуванням майнових відносин власності у недержавних сільськогосподарських підприємствах.

Як відомо, перші науково-прикладні напрацювання щодо цього були здійснені в Інституті аграрної економіки УААН у

1989 р. Тоді ж була проведена їх перша виробнича апробація, і порівняно швидко ним же були видані перші методичні рекомендації. У 1990–1991 рр. почалося їх порівняно широке впровадження у колгоспах практично всіх областей України. Через два роки вважалося, що паювання майна в основному відбулося у всіх колективних сільськогосподарських підприємствах. Проте, як показало виконання Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки", воно не лише не було здійснене у 1999 р. у частині колективних господарств його ще навіть не починали.

Подібна ситуація склалася із земельною реформою. Потрібні були три Укази Президента України: "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" (1994 р.), "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" (1997 р.) та "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (1999 р.), віддалених у часі п'ятирічним періодом, щоб наблизити паювання землі до завершення. Але й після цього залишилося чимало невирішених питань, а у порівняно багатьох випадках селяни ще й досі не змогли скористуватися своїми правами на одержання земельних ділянок.

Якщо перелічене доповнити тим, що і організаційно-правові перетворення колективних сільськогосподарських підприємств здійснювалися з великими труднощами, то виправданим буде висновок, що реформування аграрних відносин ще не стало системним.

Певні кроки в напрямі забезпечення організаційно-правових перетворень зроблено в Карпатському регіоні. Зокрема, з цією метою в Івано-Франківській області опрацьована і почала реалізуватися Комплексна програма розвитку аграрних відносин, яка за багатьма критеріями відповідає вимогам системності. Вона, по-перше, має порівняно добре теоретико-методологічне обґрунтування, що значно підвищує її статус, якість і внутрішній зміст. По-друге, у ній знайшли широке відображення заходи щодо забезпечення необхідного організаційного рівня розвитку аграрних

відносин, які забезпечили відповідну соціально-економічну результативність. З цією метою програмою передбачено не лише соціально-економічні, але й технологічні та мікрорегіональні (за природними зонами області) аспекти. По-третє, до виконання програми залучені керівники і спеціалісти не лише сільського господарства, але й споріднених виробництв, а також наукові установи та вузи, громадські організації, засоби масової інформації, служителі релігійних громад тощо.

Робота щодо практичного втілення програми тільки почалася, тому ще завчасно робити висновки про її відповідність вимогам надання розвиткові аграрних відносин системного характеру. Проте ситуація, що сформувалася в області навколо саме такого підходу, дає підстави для оптимістичних сподівань.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ	5
1.1. Аграрні відносини: соціально-економічна суть і місце в системі суспільних відносин.....	5
1.2. Сучасні аграрні відносини з функціонально-структурного погляду.....	16
1.3. Аграрна реформа: суть і цільове призначення.....	19
1.4. Співвідносність аграрної та економічної реформ.....	24
1.5. Об'єктивний характер аграрної реформи.....	29
1.6. Селянське питання з погляду пріоритетів аграрних відносин.....	37
1.7. Своєрідність, риси та особливості здійснення сучасної аграрної реформи.....	41
2. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ АГРАРНИХ РЕФОРМ У КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ	50
2.1. Огляд аграрних реформ у Галичині в період її перебування під владою Австрії.....	51
2.2. Спроби здійснення земельної реформи Західно-Українською Народною Республікою.....	54
2.3. Земельна реформа 1919–1938 років у Східній Галичині.....	56
2.4. Аграрні реформи у Закарпатті.....	60
3. КАРПАТСЬКИЙ РЕГІОН З ПОГЛЯДУ РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ВІДНОСИН.....	64
3.1. Природно-економічна характеристика регіону.....	64
3.2. Соціальні та демографічні особливості регіону.....	72
3.3. Найважливіші особливості аграрних реформувань у регіоні.....	77
3.4. Економічний розвиток сільського господарства регіону.....	87
3.5. Концептуальні основи подальшого розвитку аграрних відносин у регіоні.....	93

Наукове видання

Іван Баланюк

**НАУКОВО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ
РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ВІДНОСИН
У РЕГІОНІ КАРПАТ**

НБ ПНУС

738958

Літературний редактор **Л.Л. Ткач**
Коректор **С.В. Охтеня**
Комп'ютерний набір **С.С. Воропасвої, Л.В. Грабовської**
Комп'ютерна верстка **А.В. Ващенко**

Робота віддрукована на техніці,
придбаній у фірмі "Вікторія-Сервіс"
Тел.: 261-91-06, 261-91-92,
вул. Анрі Барбюса, 9А

Підписано до друку 16.08.2000. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 4,52.
Ум. друк. арк. 6. Фіз. друк. арк. 6,44.
Тираж 300. Зам. № 136.

Віддруковано у ДОД Інституту аграрної економіки УААН
03127, м. Київ-127, вул. Героїв оборони, 8